

TANULMÁNYOK

AZ ALFÖLD ÁRPÁD-KORI NÉPESEDÉSI ÉS BIRTOKVISZONYAI A TATÁRJÁRÁS ELŐTT

F. ROMHÁNYI BEATRIX

POPULATION AND LANDHOLDING STRUCTURES ON THE GREAT PLAIN
BEFORE THE MONGOL INVASION

The settlements and the population of the central, lowland area of the Carpathian Basin suffered from both the Mongol Invasion and the Ottoman occupation, which greatly reduced the built heritage, too. The number of written sources about the region is poorer than average even in Hungarian conditions. Archaeological research alone has brought a large number of medieval finds, but in the absence of written sources, placing them in a historical context is difficult, sometimes impossible. However, the development of informatics has opened up new possibilities in research. Large databases and GIS allow the simultaneous analysis of previously unimaginable amounts of data. The essence of the method used in this paper is the analysis of spatial patterns of various geographically located (written, archaeological and topographical) data that are well typeable and available in large quantities. On the one hand, the mapping provides data on the spatial distribution of the population (relative population density) and its changes, and on the other hand, some conclusions can be drawn regarding the economic activity of certain areas. The paper aims at revisiting some aspects of the traditional historical model used to describe the transition from steppic to feudal state and suggests some new ones to be considered.

Keywords: 10th–11th century, social and economic transformation, historical model, Kingdom of Hungary, Great Hungarian Plain

A Kárpát-medence középső, alföldi területével sok szempontból mostohán bánt a történelem. Települései, népessége a tatárjárást és a török hódoltságot egyaránt megszenvedték, ami az épített örökséget is erősen megritkította. A régióra vonatkozó írott források száma még magyarországi viszonyok között is az átlagosnál szegényebbnek mondható. Egyedül a régészeti kutatás hozott felszínre nagyszámú középkori leletet, de írott források híján ezek történeti kontextusba helyezése nehéz, olykor lehetetlen. Ilyen körülmények között a kíváncsiság hajlamos új, talán szokatlan módszerekhez folyamodni, remélve, hogy ezek segítségével az önmagukban hiányos adatokat párbeszédre lehet bírni és sikerül valamit megtudni az egykori valóságról.

F. Romhányi Beatrix, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet. A jelen tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával készült, A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései című kutatási program keretében (projekt azonosító száma: K12888o).

Az utóbbi évtizedekben az informatika fejlődése új lehetőségeket nyitott a kutatásban. A nagy adatállományokat tartalmazó adatbázisok és a térinformatika korábban elképzelhetetlen mennyiségű adat egyidejű feldolgozását, térbeli elhelyezését és elemzését teszi lehetővé. Bár a régészeti kutatásban ezek az eszközök már évtizedek óta a mindennapi munka részei, más bölcsészettudományok művelői gyakran még ma is idegenkednek ezektől a módszerektől. A digitális bölcsészet azonban egyre több területen jelenik meg, és a kvantitatív módszerek alkalmazása számos területen hozott már eddig is új eredményeket. Természetesen az is nyilvánvaló, hogy a bölcsész területeken gyakran nem használhatók olyan „kemény adatok”, mint a természettudományokban. A kutatók sokszor kvalitatív adatokból származó proxy adatokat kénytelenek felhasználni az elemzéseikhez, ráadásul a jelenkortől távolodva ezeknek mind a mennyisége, mind a minősége változik, változhat. A statisztika törvényszerűségei azonban ezekre az adatállományokra is érvényesek. Ha előre meghatározott, kellően mérlegelt szempontok szerint, teljességre törekedve gyűjtünk adatokat, és azoknak mennyisége végül eléri a statisztikai szempontból szükségeset (az alább tárgyalandó téma esetében nagyjából ezret), akkor az esetleg később felbukkanó vagy utóbb hibásnak bizonyuló adatok az összképet már nem fogják érdemben befolyásolni. Minden adatsopornál felvethető, hogy hiányos, és ez az esetek döntő többségében biztosan igaz is. A kvantitatív megközelítés azonban tendenciákat és statisztikailag értékelhető összefüggéseket tár fel. Minél nagyobb adathalmazon végeztük el a következtetésekhez vezető elemzést, annál nagyobb mennyiségű ellenkező adatra van szükség a cáfolathoz.

A jelen tanulmány előzménye három korábbi írás volt. Közülük kettő arra világított rá, hogy az egyházi intézményrendszer egyes elemei, nevezetesen a plébániák és a kolostorok indikátorként használhatók a népesség térbeli megoszlásának és a központi helyek azonosításának kutatásakor.¹ A harmadik tanulmány részben régészeti, részben történeti adatok mint indikátorok alapján a Kárpát-medence 5–14. századi térszervezését vizsgálta, különös tekintettel a 8–12. századi viszonyokra, és leglényegesebb következtetése az volt, hogy a Kárpát-medence térszervezése a 8. és a 12. század között lényegében nem változott, szerkezeti változás csak a 13. század első harmada és a 14. század közepe között történt, összefüggésben a középkori klímaanómália és a kis jégkorszak közötti átmenettel.² Részben hasonló módszertannal készült a Borostyán-út sávjában, a magyar–alsó-ausztriai–stájer határ két oldalán kiépülő kolostorhálózat elemzése, a temesközi és az erdélyi területek vizsgálata is.³

¹ F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A Magyar Királyság középkori demográfiai viszonyainak változásaihoz. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 1–49., Uő: A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 339–360.

² Beatrix F. Romhányi: Changes of the Spatial Organisation of the Carpathian Basin (5th–14th Century). *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 45 (2017) 1–31.

³ F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat, területfejlesztés, régiók a Borostyán-út mentén. *Soproni Szemle* 72 (2018) 119–146.; Beatrix F. Romhányi: The Banat Region as Reflected in the Mirror of the Changing Ecclesiastic Network. *Banatica [Resita]* 29 (2019) 17–30.; Uő: Sajátos kérdések egy sajátos régióban: Erdély középkori kolostorhálózatának változásai. *Erdélyi Múzeum* 82 (2020) 1–14. Ugyancsak e módszertan használatával készült: Beatrix F. Romhányi – József Laszlovszky – Zsolt Pinke: Environmental Impacts of Medieval Uses of Natural Resources in the Carpathian Basin. *The Hungarian Historical Review* 9 (2020) 241–283.

A módszer lényege különféle, jól tipizálható és nagy, vagy legalábbis viszonylag nagy mennyiségben rendelkezésre álló, földrajzilag elhelyezhető adatok térbeli mintázatainak elemzése. A térképi ábrázolás egyrészt a népesség elhelyezkedésére (a relatív népsűrűségre), illetve ennek változására nézve szolgál adatokkal, másrészt – a sűrűbb településhalmazok elhelyezkedése alapján – egyes térségek gazdasági aktivitására vonatkozóan is levonhatók bizonyos következtetések. A bölcsész tudományok kutatási területéről származó – történeti, régészeti, nyelvészeti stb. – adatok mellett az elemzőkor érdemes figyelembe venni a természeti adottságokat, azok esetleges változásait, az adott társadalom által hasznosítható és hasznosított erőforrásokat is. Utóbbiak lehetnek ásványkincsek, különféle módon hasznosítható mezőgazdasági területek vagy kereskedelmi kapcsolatok is. Ami a mezőgazdasági területeket illeti, ezek értékét – egyebek mellett – az is befolyásolja, hogy az adott társadalom mit tekintett a vagyon alapjának (középkori viszonyok között, például, a földbirtokot vagy az állatállományt).

A felhasznált adatok kiválasztásánál a vizsgálandó jelenség meghatározó. Ha például az a kérdés, hogy egy adott régióban mekkora kiterjedésű volt egy adott időszakban a ténylegesen lakott, illetve használatban lévő terület, akkor minden, az adott korszakhoz köthető régészeti vagy írott adat fontos. Ha azonban azt a kérdést tesszük fel, hogy ugyanabban a régióban hol voltak a központi funkciót betöltő helyek, akkor olyan indikátorként használható adatcsoportokat kell keresnünk, amelyek valamilyen szempontból összefüggésbe hozhatók a vizsgálandó funkcióval. Ilyenek lehetnek, például, a korszakban használt erődítések, a gazdag melléklettel ellátott sírok, a korszakban kiemelkedően nagy sírszámú temetők, a kultuszhelyek, a kereszténység felvétele után az egyházi intézményrendszer különböző szintjeinek jelenléte, a vásártartás – alkalmasint a vásárhelyek sűrűsödése –, de alkalmanként akár az is, hogyha egy települést nagyon korai vagy külföldi forrásban említenek. Amint a felsorolt példák is jelzik, a vizsgálható adathalmazok sokféle korszakból és különböző tudományterületek köréből származhatnak. Persze, a levonható következtetések mennyisége és mélysége attól is függ, hogy mennyire lehet „párbeszédre bírni” a különféle történeti, régészeti, nyelvészeti és esetleg más, például természettudományos adatokat. Minél több oldalról tudunk megvizsgálni egy-egy régiót, annál megalapozottabb következtetések levonására van lehetőség.

Az egykori valóságot teljes egészében biztosan nem lehet feltárni. Bármilyen eredményre jutunk, az voltaképpen modellnek tekinthető, kis túlzással hasonlóan az atomfizikában manapság használt standard modellhez. Vagyis az adataink alapján egy olyan értelmezési keretet állítunk fel, amelyben jól tudjuk magyarázni a látott jelenségeket. A modell azonban modell, és csak addig használható, amíg az újabb adatok ellentmondásmentesen beilleszthetők.

Mindezeket előre bocsátva az alábbiakban a Kárpát-medence Árpád-kori településhálózatával kapcsolatba hozható különféle – írott, régészeti és helynévi – források alapján szeretnék rámutatni néhány ellentmondásra. A mindenkit megnyugtató megoldás bizonyosan nem e cikk végén lesz olvasható, de abban is biztos vagyok, hogy a tárgyszerű vita közelebb visz hozzá.

A Kárpát-medence honfoglalás és Árpád-kori viszonyairól nem könnyű képet alkotni. Az írott adatok a 13. században, annak is inkább a második felében kezdenek szaporodni, a középkori Magyar Királyság egészéről pedig az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékből alkothatunk először képet. Ebben az időszakban a családokra bomló nemzetségek már ősi birtokaikról rendelkeztek, a faluhálózat többé-kevésbé megszilárdult, a vármegye a nemesség öngazgatási szervévé vált, a királyi birtokok pedig az ország területének egyre kisebb hányadát jelentették. Mindeközben a 13. század közepén a Magyar Királyságot sújtó tatárjárás jelentős mértékben átrajzolta az ország demográfiai és politikai térképét is. Vagyis az esetek jelentős részében az országot ért katasztrófa utáni újjászervezés időszakában keletkezett dokumentumokból következtetünk vissza a korábbi helyzetre, és e korszak bőségesebb forrásanyagát igyekszünk összekapcsolni a tatárjárás előtti időszak ritkább és gyakran szűkszavúbb forrásaival. Ez a megközelítés azt feltételezi, hogy a tatárjárás előtti időszakban többé-kevésbé változatlan, illetve nagyon lassan és kismértékben változó helyzettel lehet számolni.

A korszak másik forráscsoportját a régészeti leletek jelentik. A települések és a temetők a településterület kora középkori kiterjedésére vonatkozóan kiváló adatokat nyújtanak, a lelőhelyek keltezése és belső kronológiája viszont sok szempontból bizonytalan. A 10. századból inkább csak a temetőket ismerjük, ami annak is lehet a következménye, hogy a 10. századra keltezhető telepek kiválasztása a tágabban 10–11. századra keltezett telepek halmazából ma még nem végezhető el megbízhatóan. A 11–13. századból már jó néhány falusias települést is feltártak, de ezek finomabb keltezése rendszerint nem lehetséges, ráadásul gyakran a tényleges méretük sem állapítható meg a feltárás jellege (például nyomvonalas létesítmények megelőző feltárása) vagy a lelőhely részleges pusztulása miatt. Az is gondot okoz, hogy e települések jellemző építményeinek, a félig földbe mélyített házaknak az élettartama nem ismert. A szarvasgedei kísérlet alapján legalább 25–30 évet joggal feltételezhetünk,⁴ de 200–300 évig biztosan nem használták őket. A probléma nemcsak az egyes épületeket érinti, hanem a településeket is, mivel a feltárt házak között elég kevés akad, amelynek épületszerkezetét megújították volna, a keltezési nehézségek miatt pedig nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az adott település épületei mind egykorúak-e, vagy a közösség esetleg többször visszatért ugyanarra a helyre és házeit a korábbi maradványokat kikerülve építette fel.

A temetők más kérdéseket vetnek fel. Egyrészt nem mindig lehet meghatározni a használati idő hosszát, másrészt a temetők és a települések sem feleltethetők meg egymásnak. Kérdés, hogy egy temetőt egy közösség használt-e. Olyan közösség valószínűleg volt, amely egyszerre vagy egymás után több temetőben is temetkezett, legalábbis így értelmezte Kürti Béla az általa feltárt kiszombori temetőket.⁵ Nem utolsósorban azt is figyelembe kell venni, hogy az obulusadás szokásának eltűnése, nagyjából a 12. század

⁴ A projektről és annak elméleti megalapozásáról lásd Bencze Zoltán et al: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Bp., 1999. Köszönöm Takács Miklós információit a szarvasgedei ház jelenlegi állapotát illetően.

⁵ Kürti Béla: *Kiszombor X–XI. századi lelőhelyeiről*. In: *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*. 2006. Szerk. Tóth István. Szeged, 2007. 103–120.

első harmada után a temetők keltezése is bizonytalanabbá válik. Az is igaz viszont, hogy éppen a 10–11. századi időszakra nagyon is jól keltezhető forrásnak számítanak a temetők. Sőt, tulajdonképpen maga az obulusadás eltűnése is keltező értékű. Mindemellett a régészeti leletanyagban elég egyértelműen elválik az Árpád-kor és a késő középkor, így a korai lelőhelyekből kirajzolódó képet érdemes lehet összevetni más forráscsoportokkal.

A harmadik forráscsoport, amelyet időről időre megkísérelt felhasználni a kutatás a korai településhálózat rekonstruálásához, a helynevek.⁶ A nyelvészet és nyomában a történettudomány évtizedekkel ezelőtt meglehetősen optimista volt a helynevek korának, eredetének meghatározását illetően. Ma e tekintetben az erős, olykor talán túlzott óvatosság jellemző. A kelteztést és a nyelvészeti kérdéseket illetően semmiképp sem szeretnék állást foglalni, de pusztán a tipológiát tekintve vannak olyan helynévtípusok, amelyek térképen ábrázolva mintázatokba rendeződnek. Ezek közé tartoznak például az úgynevezett törzsnévi helynevek, a keleti és más bevándorolt népek neveiből, valamint egyes vidékeken a székely- és a szász- összetétellel képzett helynevek. A helynevek egy másik vizsgálható csoportját jelentik a muszlim és zsidó népességre utaló elnevezések, illetve az a néhány írott adat, amely egyes településeken e közösségek jelenlétéről tanúskodik. Ezekből összességében jóval kevesebbet ismerünk, mint az előzőkből, ezért ezeket önállóan nem, csak a többi vizsgált helynévvel összefüggésben célszerű elemezni. Sajátos szolgálatuk és közvetlen függésük az uralkodótól ugyanakkor alkalmassá teszi az általuk lakott településeket arra, hogy indikátorként tekintsünk rájuk.

Másfajta kérdéseket vetnek fel azok a helynevek, amelyek a fejedelmi családhoz köthető személynevekből, méltóságnevekből, vagy más korai forrásokban említett személyek nevéből képződtek. Ezek megítélése ma vitatott. Van, amikor maga a szóban forgó helynév etimológiája sem egyöntetűen elfogadott (például Üllő), más esetekben az okoz nehézséget, hogy hasonló nevű személyek nemcsak a fejedelemség időszakában éltek, hanem később is (például Koppány-Katapán). Györffy György elképzelését a fejedelmi szállásokról és a szállásváltó, folyó menti nomadizálásról a korszakkal foglalkozó történetesek többsége ma már nem osztja. Kétségtelen ugyanakkor, hogy vannak olyan helynevek, amelyek vitathatatlanul összecsengenek az Árpádokhoz köthető személyek írott forrásokból ismert nevével (például Fajsz, Taksony, Tas, Tevel, Tormás). Nehéz nem gondolni arra, hogy ezeknek legalábbis egy része valamilyen módon kötődött is a fejedelmekhez, a kérdés csupán az, hogy miként.

Vizsgálhatók továbbá más szempontok alapján kiválasztott helynévrétegek is, például a vásárhelyek (különösen a személynevekkel és a hét napjainak nevével képzett változatok, például Gézavására, Szombathely), az -egyháza utótagú⁷ vagy a patrocíniumból

⁶ Ebben az összefüggésben érdemes utalni a helynevek öröklődésének bizonytalanságára. Miközben Sopron 9. században említett *Odinburch* neve fennmaradt, addig Zalavár *Mosaburc* neve elenyészett. Szőke Béla Miklós jórészt régészeti alapon kétségbe vonta a *Nitrava*-*Nyitra* azonosítást is, előbbi inkább a 9. században valóban használatban lévő Bojnára vonatkoztatva. Véleményét Zsoldos Attila is elfogadta. Vö. Szőke Béla Miklós: *Pannónia a Karoling-korban*. Bp., 2012. [Doktori értekezés, MTA] 253–255., Real-d.mtak.hu/541/6/Zsoldos%20Attila.pdf. (A letöltés ideje: 2020. december 8.)

⁷ A tatárjárás pusztításának hatását vizsgálva az -egyház/-egyháza utótagú helynevek térbeli elrendeződése és más, a tatárjárással kapcsolatba hozható indikátorok elemzése igazolta, hogy bizonyos helynévtípu-

képzett helynevek. Ezek egyáltalán nem tartoznak a korai helynevek közé, így a belőlük és a fent említett helynevekből kirajzolódó mintázat különbségei rámutathatnak a településhálózat alakulására, változásaira. Ezekről a jelen tanulmányban részletesen nem fogok írni, de az adatbázisban megtalálhatók. A három említett helynévcsoporthoz közül a patrocíniumból képzettek fedik le legnagyobb mértékben a Kárpát-medence területét, beleértve a 12. századtól benépesülő perifériákat is. Az -egyháza utótag alapvetően az Alföldre jellemző, azon kívül jóval kevesebb van, és azok jelentős része is Fehéregyháza összetételben fordul elő.⁸ A -vásár(a) és a *szombat(hely) típusú helynevek ezzel szemben a Dunántúlon sűrűsödnek, és a Duna vonalától keletre találunk belőlük jóval kevesebbet.⁹ Az ilyen és ehhez hasonló mintázatbeli eltérések a településhálózat fejlődése mellett eltérő hagyományokra vagy bizonyos gazdasági tevékenységek koncentrált megjelenésére is utalhatnak.

Az említett helynévcsoporthoz esetében egyaránt fontos információt jelenthet az, hogy hol fordulnak elő, és az, hogy hol nincsenek. Utóbbi esetben természetesen bizonytalanságot jelent az írott források pusztulása, de több réteg egyidejű, összehasonlító vizsgálata a hibalehetőségeket csökkenti.

Mindezeken felül van még legalább két további, az adatbázison kívüli szempont, amit érdemes szem előtt tartani a kutatás során. Az egyik II. András politikája, amely már a 13. század 20-as, 30-as éveiben átalakította a birtokviszonyokat. A változás mértékét valójában nem látjuk, ahogy azt sem, hogy IV. Béla kísérlete a királyi birtokok visszavételére mennyire volt sikeres. A folyamatot általánosan megfogalmazott, formulajellegű szövegekből és elszórt okleveles adatokból tudjuk csak rekonstruálni, ráadásul a tatárjárás után maga Béla is adományozni kezdett. Ehhez járult még, hogy a magyar uralkodó nemcsak önszántából tett valódi tulajdonossá birtokosokat. A IV. lateráni zsinat rendelkezése az egyházi birtokokról legalább olyan érzékenyen érintette a királyi birtokállományt, mint az eladományozások. A magánegyházi rendszer felszámolása különösen a királyi apátságok esetében okozhatott fejtörést az udvarban, mivel ezek az intézmények korábban a királyi birtokok és jövedelmek meghatározott részeinek kezelői voltak. Azáltal, hogy a rájuk bízott birtokok az egyházi előírások szerint a tulajdonukba kellett kerüljenek, e birtokok végleg kikerültek a királyi kincstár látóköréből.¹⁰

A másik, ami elgondolkodásra készíthet a folyamatosságot illetően, a környezeti tényezők 13. századi átalakulása. A középkori klímaanómia és a kis jégkorszak közti át-

sok valóban jelezhetnek akár egészen rövid idő alatt lezajlott településtörténeti folyamatokat. F. Romhányi Beatrix – Laszlovszky József: A tatárjárás pusztítása és a magyarországi templomhálózat. *Századok* 155 (2021) 601–630.

⁸ Uo. 606–607.

⁹ Például Szoboszlóvására, Tasvására, Cikóvásár vagy Szombat [Szabadhely, Sâmbăteni, Románia], Rimaszombat, Donnersmarkt [Dél-Erdély, Románia]. Az utolsó példával kapcsolatban megjegyzendő, hogy ez a fajta helynévadás – ellentétben az -egyház(a) utótagnak megfelelő -kirchen utótaggal – a német nyelvtérületen egyébként nem terjedt el.

¹⁰ IV. lateráni zsinat. 44. kánon (Concilium Lateranense IV a. 1215. *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*. Curantibus J. Alberigo et al. Bologna, 1973. 252.). A két fél közötti küzdelmet tükrözi az 1233-as beregi egyezmény, amelyet az egyháziak kompromisszumnak tekintettek, IV. Béla azonban még ebben a formában sem szándékozott megerősíteni. Beatrix F. Romhányi: Salt Mining and Trade in Hungary before the Mongol Invasion. In: *The Economy of Medieval Hungary*. Ed. József Laszlovszky et al. Leiden, 2018. 182–204.

menet idején a Kárpát-medence településterülete jelentősen megváltozott, ami nemcsak a peremterületek településhálózatában mutatható ki. A medence sík vidéki területein több helyütt (Hortobágy-Sárrét, kalocsai Sárköz, a Balaton déli partja) kimutatható volt a települések tengerszint feletti magasságának emelkedése, ami az árvízszintek emelkedésére utal.¹¹ Ezzel egy időben az Alföldön homokmozgás is kimutatható volt, például a Tiszazugban,¹² Szentkirályon vagy Kecskemét környékén.¹³ Ennek háttérében lehetett emberi tevékenység (például a vékony humuszréteget felszakító földművelés) vagy természetes folyamat is (például kiszáradás a talajvízviszonyok megváltozása vagy egy hosszabb aszályos időszak következtében), következménye azonban mindenképpen a terület hasznosíthatóságának megváltozása, vagyis a szántóföldi gazdálkodás háttérbe szorulása, és helyette a nagyállattartás megerősödése volt. Nem szabad elfelejteni, hogy a kunok már 1238-ban betelepültek az országba, még hozzá nagyrészt azokra a területekre, amelyeket a tatárjárás utáni visszatérésükkor is birtokba vettek. Ez arra utal, hogy az alföldi területeken a környezet és a gazdálkodás feltételeinek változását már a tatárjárás előtt is érzékelték.¹⁴ Mindez kihatott a településhálózatra, az egyházi intézményrendszerre és végső soron a birtokviszonyokra is.

Összességében a három forrás csoport – az írott adatok, a régészeti leletek és a helynevek – mindegyike rejt magában nehézségeket és bizonytalanságokat. Az adatok nagy száma miatt azonban lehetőséget is jelentenek a Kárpát-medence 13. század előtti települési viszonyainak kutatására. A három forrás csoport együttes értékelése éppen azért fontos, mert igen kicsi az esélye annak, hogy egy adott térségben véletlenül annak ellenére sem tűnik fel egyik adattípusból sem egy sem, hogy az adott vidéket lakták, használták, gazdálkodtak rajta. Az is elgondolkodtató lehet, ha egy kisebb régióban az egyik adattípus jelen van, egy másik viszont következetesen hiányzik. Konkrétan fogalmazva, a régészeti adatok megléte mellett az okleveles és/vagy helynévi adatok hiánya, például,

¹¹ Pinke Zsolt: *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás. Kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon*. Pécs, 2015. [Doktori értekezés]; Pinke Zsolt – Ferenczi László – Gábris Gyula: *Az emberi település, mint klímaindikátor – Vízsintemelkedés a Tiszántúl árterein a középkori klímaváltozás során?* *Földrajzi Közlemények* 139 (2015) 77–91.; Serlegi Gábor: *A Balaton vízszintváltozásának tendenciái a régészeti korszakokban*. Szeged, 2014. [Doktori értekezés]; Knipl István: *A tájhasználat változásai térben és időben. (Hajós és Császártöltés terepbejárásának és környezettörténeti vizsgálatának eredményei)*. In: *Történeti táj – tájrégészet*. Szerk. Zatykó Csilla – Szabó Máté – Szilágyi Magdolna. Bp., 2018. 22.

¹² Gábris Gyula – Túri Zoltán: *Homokmozgás a történelmi időkben a Tiszazug területén*. *Földrajzi Közlemények* 132 (2008) 241–250.

¹³ Nyári Diána – Kiss Tímea: *Holocén futóhomok-mozgások Bács-Kiskun megyében régészeti leletek tükrében*. *Cumania* 21 (2005) 83–89. Hasonló homokmozgás következtében kialakult homokréteget korábbi korszakokhoz köthető lelőhelye is találtak már a régészek, például Bugac-Monostori erdőn (Deák Andrea: Bugac, Monostori-erdő K-i oldala. [HT 11.] In: *Régészeti kutatások Magyarországon*. 2009. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2010. 174. [108. sz.]). A bugaci homokmozgások kronológiájáról lásd Benyhe Balázs et al: *Emberi hatásra átalakuló felszín vizsgálata egy bugaci régészeti feltárás területén*. In: *Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde*. Szerk. Kreiter Attila – Pető Ákos – Tugya Beáta. Bp., 2012. 47–56.

¹⁴ Az utóbbi években a Duna-Tisza közén folytatott régészeti feltárások során több helyütt találkoztak a kutatók ezzel a jelenséggel, például Bugac-Felsőmonostoron Rosta Szabolcs és Kecskemét határában Wilhelm Gábor. Köszönöm kollégáimnak, hogy eddig nem közölt eredményeiket megosztották velem.

mindenképpen magyarázatot igényel.¹⁵ A helynevek esetében egyes típusok egymáshoz való viszonya úgyszintén információt jelent, hiszen nem mindegy, hogy egymással keverten vagy elkülönülve tűnnek-e fel a térképen.

A régészeti leletek

A településhálózathoz és a lakott területhez legközvetlenebbül a régészeti adatok kapcsolhatók, a leletek közül az adatbázisba a jól keltezhetőek kerültek be: a 10–11. századi temetők, azon belül külön alcsoportban a fegyveres sírok, a lovas temetkezések, a nagy sírszámú, illetve a pénzzel keltezett temetők,¹⁶ valamint a 11. századra keltezett templomok. Az egyházi intézményrendszer térképezésénél a régészeti leletek mellett az okleveles forrásokat is figyelembe vettem. További adatokkal szolgálhatnak egyes lelettípusok is, mint például a korai telepek,¹⁷ a pénzek, a mellkeresztek,¹⁸ az idegen eredetű ékszerek¹⁹ vagy a kardok.

Egyes esetekben az elterjedési térképek összevetése a kutatás hiányait is jelezheti. A Glogovac [Ó-Arad]-Palánk [Haram] útvonalon például többféle szempont szerint készült térképeken is sorakoznak a lelőhelyek, 11. századi templom vagy templom körüli temető viszont eddig egyetlenegy ismert csak innen, Temesligeten. Itt sem arról van tehát szó, hogy egyáltalán ne volnának adatok, hanem egy bizonyos adattípus hiányzik feltűnően, miközben a terület más szempontból lefedett. A Kárpát-medence többi területén viszont az adathalmazok, eltérő méreteik ellenére, jól megfeleltethetők egymásnak. A mi szempontunkból a legfontosabb közös vonásuk, hogy az Alföldet mindegyik hálózat fedi valamilyen mértékben.

A terület 10. századi lélekszámáról nemigen lehet sejtésünk, erre sem a temetőkből, sem a településekből nem tudunk következtetni. A 11. századi templomok és templom körüli temetők azonban arra utalnak, hogy a népesség viszonylag nagyobb lélekszámú

¹⁵ A tanulmány további részében kizárólag értelmező térképek találhatók, a térképes adatbázis Béta verziója megtalálható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet szerverén, a <http://193.225.239.5/> címen. Köszönöm a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézete munkatársának, Németh Gábornak, hogy az adatbázist megfelelő informatikai keretben hozzáférhetővé tette, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetnek pedig, hogy hozzájárult a szerveren való elhelyezéshez.

¹⁶ A köznépi, soros temetőket részben a kutatás hiányosságai miatt, részben a korpuszszorozat félkész volta miatt kénytelen voltam kihagyni. Az eddig megjelent korpuszok szisztematikus gyűjtéseivel lefedett területek megdöbbentően torzították – természetesen pozitív irányba – a képet, miközben egyes, a mai határon túli területek kutatási hiányai egészen furcsa következtetéseket sugallhattak volna.

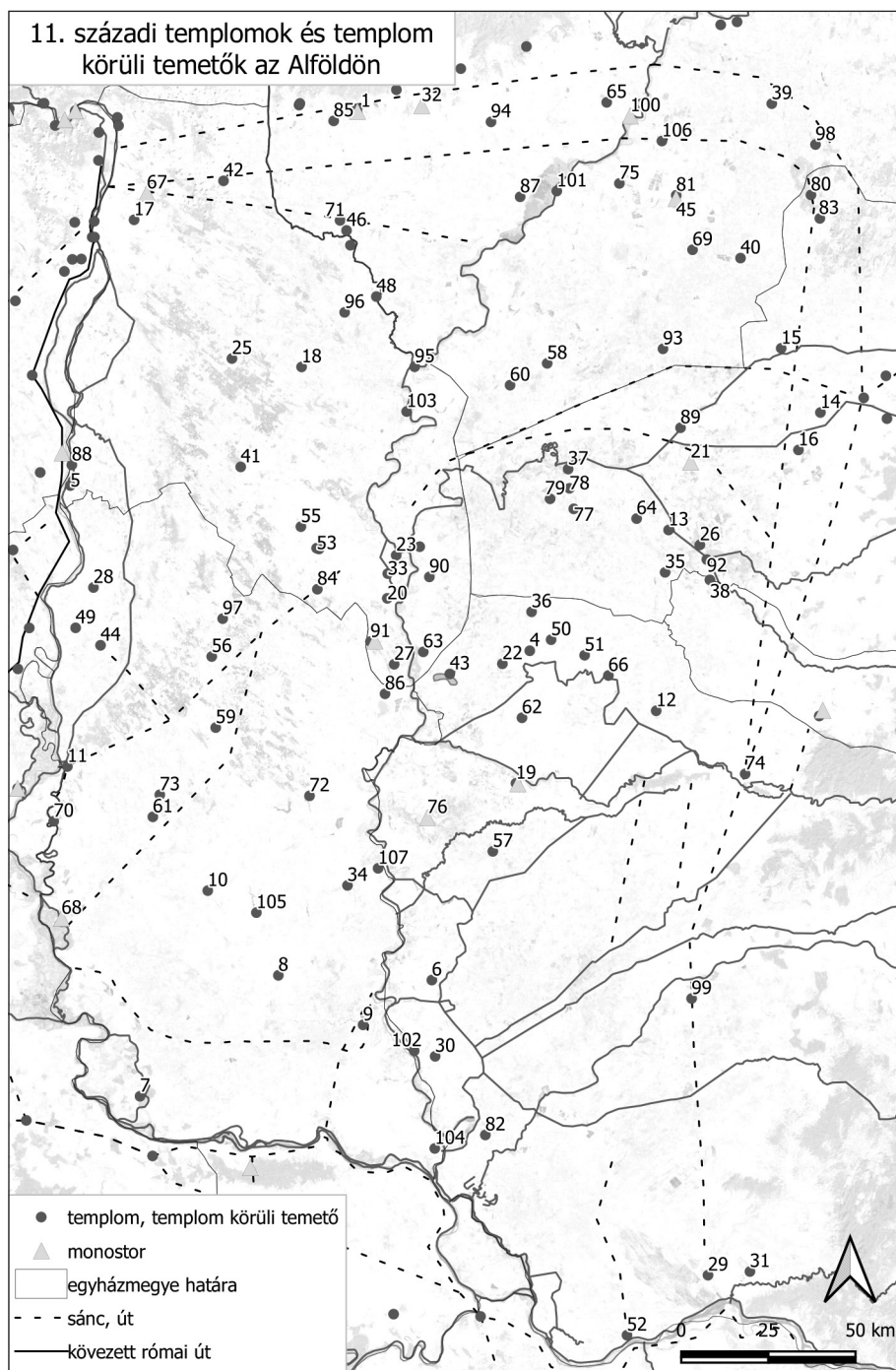
¹⁷ Takács Miklós: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – Másodszor. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Szerk. Liska András – Szatmári Imre. Békéscsaba, 2012. (Tempora Obscura 3) 405–500. (A korábbi szakirodalommal.)

¹⁸ A mellkeresztekről összefoglalóan Lovag Zsuzsa: A középkori bronzművéség. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Árpád. Bp., 2006. 190–200. Az újabban előkerült darabok publikációinak felsorolásától e helyütt eltekintek. A 10–11. századi pénzleletek többsége a honfoglalás kori korpusz kötetekben megtalálható, egyes darabok publikációinak felsorolása meghaladná egy folyóiratcikk kereteit.

¹⁹ Vö. Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarországon 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 127 (1993) 450–468. (Különösen 1–5. térképek.)

kellett legyen, hiszen templomokat olyan helyekre építettek, ahol megfelelő számú, a templom fenntartására és a pap eltartására képes hívő is lakott legfeljebb félnapi járóföld távolságon belül. Az alföldi területre az alábbi lelőhelyek esnek (dőltten szedve a püspöki székhelyek és a monostorok; 1a. térkép).

1. Abasár	39. Gyula	71. Négyszállás
2. Abasár, Sz. Péter és Pál	40. Hajdúdorog	72. Nosza, Hinga
3. Abasár, Peterma	41. Hajdúszoboszló(?)	73. Óalmás
4. Apácaegyház	42. Hetényegyháza	74. Ó-Arad
5. Apostag	43. Hévízgyörk	75. Ohat, Pusztakócs
6. Aracs	44. 44. Hódmezővásárhely	76. Oroszlámos
7. Bács	45. Homokmégy, Székes	77. Örménykút 1.
8. Bácsfeketehegy	46. <i>Hortobágy, Faluvéghalma</i>	78. Örménykút 2.
9. Bácsföldvár	(Zám)	79. Örménykút 3.
10. Bácskossuthfalva	47. Jászberény, Necső	80. Pallag
11. Baja	48. Jászberény, Szentpál	81. Papegyháza
12. Battonya, Vizesmonostor	49. Jászberény, Tetemház	82. Perlasz
13. Békés	50. <i>Kalocsa</i>	83. Perzse
14. Berekböszörmény	51. Kardoskút	84. Petőfiszállás
15. Berettyóújfalu, Szentdemeter	52. Kaszaper	85. Püspöki
16. Biharugra	53. Keve(?)	86. Sándorfalva
17. Budapest, Timur utca	54. Kiskunfélegyháza,	87. Sarud
18. Cegléd	Templomhalom	88. Süld
19. <i>Csanád</i>	55. Kiskunfélegyháza,	89. Szeghalom
20. Csanytelek	Alpári út	90. Szentés
21. <i>Csoltmonostor</i>	56. Kiskunfélegyháza,	91. Szer
22. Csomorkány	Bense tanya	92. Szeregyház
23. Csongrád	57. Kiskunhalas, Zöld-	93. Szerep
24. Csongrád, Kesköny	halom	94. Szihalom
25. Dánszentmiklós	58. Kisteremia	95. Szolnok
26. Doboz	59. Kisújszállás, Konta	96. Tápiógyörgye
27. Dóc	60. Kisszállás	97. Tázlár
28. Dunapataj	61. Kuncsorba	98. Téglás, Angolkert
29. Dupljaja	62. Madaras	99. Temesliget
30. Elemér	63. Makó, Járandó	100. <i>Tiszakeszi, Százd-sziget</i>
31. Fehértemplom	64. Mártély	101. Tiszaörvény
32. <i>Feldebrő</i>	65. Mezőberény	102. Tiszatarrós
33. Felgyő	66. Mezőcsát	103. Tiszavárkony
34. Felsőhegy	67. Mezőkovácsháza	104. <i>Titel</i>
35. Fővenyes	68. <i>Mogyoród</i>	105. Topolya
36. Gellértegyháza	69. <i>Monostorszeg (Bodrog)</i>	106. Újszentmargita
37. Gyomaendrőd	70. Nádudvar	107. Zenta
	71. Nagybaracska	

1a. térkép. 11. századi templomok és templom körüli temetők az Alföldön

Az alföldi népsűrűség nyilván ebben az időszakban is kisebb volt, mint például a Dunántúl egyes vidékein, különösen az ország közepén és a Balaton környékén, de jól látszik, hogy az Alföld egyáltalán nem volt üres, hasonlóan lazán települt területeket a Kárpát-medence más részein, akár még a Dunántúlon is lehet találni.²⁰ Számokban kifejezve ez azt jelenti, hogy a mintegy 350, 11. századra keltezett monostor, templom és templom körüli temető közül 107, tehát nagyjából minden harmadik erre a közel 80 000 km²-re esik, vagyis 1100 körül a kb. 160 000 km²-es lakott terület felén a népesség mintegy harmada lakhatott.²¹ Ugyanakkor az is látszik, hogy az intézményhálózat nem egészen úgy fejlődött, mint mondjuk a Dunántúlon, mivel ugyanekkor a monostoroknak csak alig 20%-át találjuk az Alföldön. A helyzet később sem változott sokat, a kolostorok aránya csak a 13. század első felében közelítette meg a 25%-ot, de a tatárjárás után ismét 20% alá csökkent.

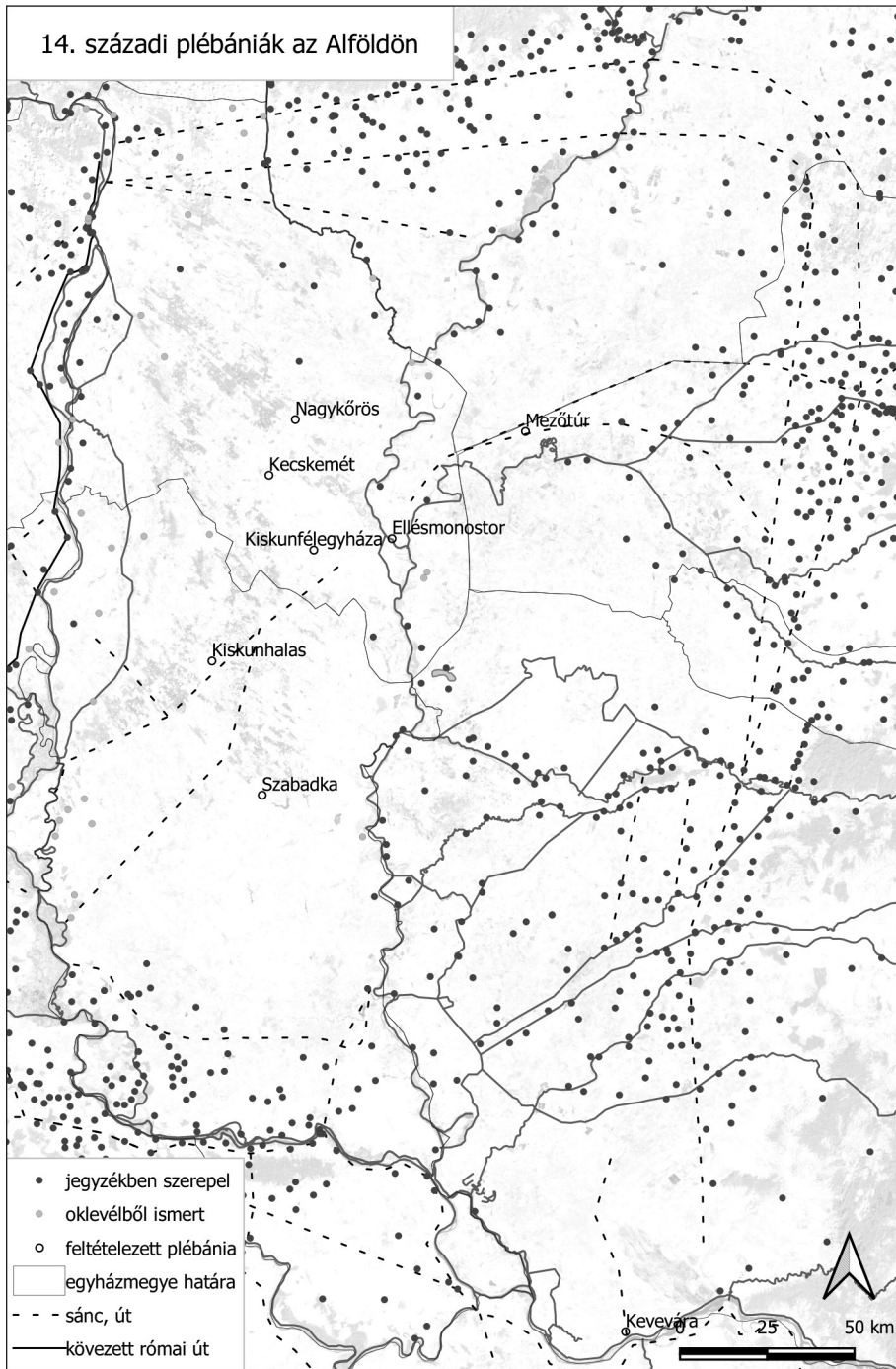
A korai templomok és temetők térbeli elrendeződésének a jelentősége a pápai tizedjegyzék plébániáinak térképével összehasonlítva válik igazán érthetővé.²² Az 1332–1337 között készült jegyzék (a vele egykorú zágrábi jegyzékkel együtt), amely összesen több mint 4000 plébániát tartalmaz, az Alföld öt egyházmegye közt megoszló középső területén – néhány Tisza menti plébániát leszámítva – egyet sem ismer (1b. térkép). Kétségtelen tény, hogy vannak a jegyzékben olyan plébániák, amelyek a névalak torzultsága vagy pusztán a templom védőszentjének említése miatt ma már nem azonosíthatók, ezek száma azonban az összképet alig befolyásolja. A plébániahálózat itteni hiánya kilencven évvel a tatárjárás okozta katasztrófa után nem lehet a mongolok pusztításának következménye, és az sem feltételezhető, hogy a pápai tizedszedők hatéves magyarországi tartózkodásuk során ne vették volna észre ezeket az intézményeket, már ha azok ott lettek volna. Ebben az esetben a gyakran kárhóztatott magyarországi forráspusztulást is kizárhatjuk, hiszen a jegyzék a vatikáni levéltárban maradt fenn. Összehasonlítva a 11. és a 14. századi hálózatot, jól látszik a terület gyökeres átalakulása, aminek csak részben lehetett oka a tatárjárás. Ez pedig, úgy vélem, óvatosságra int az Árpád-kor végi adatok visszavetítésének lehetőségét illetően.

A térképen jelölt, feltételezett plébániákat írott forrás nem, vagy csak jóval később említi, de hiányuk a 14. század első harmadában megmagyarázhatatlan. Többségük néhány évtizeddel a tizedjegyzék elkészülte után már mezőváros volt, aminek kellett legyen előzménye.

²⁰ Ilyen, lazán betelepült terület volt a Csallóköz és a Szigetköz, vagy a Dráva mente. Utóbbinál a folyó bal partján csak az átkelőhelyekhez vezető keskeny nyelvek jelennek meg a térképeken, a jobb parton pedig, a szlávön területeken a 12. század második feléig nem látszik semmi. Még Eszék környéke is csak 1100 körül válik először láthatóvá. Vö. F. Romhányi: *Changes of the Spatial Organisation*, 21.

²¹ Feltételezve, hogy az egyes régiókban átlagosan ugyanannyi lélek tartozott egy-egy templomhoz. Ez azonban lehet, hogy nem így volt, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a veszprémi egyházmegyében a 11. századi templomok negyedét találjuk, ami nagy valószínűséggel meghaladta a lélekszámarányt. Ha az Alföldön több főre jutott egy templom, mint a Dunántúlon, akkor az alföldi népesség aránya akár valamivel 40% fölött is lehetett.

²² Bővebben lásd F. Romhányi: *A középkori magyar plébániák, 339–360*. Vö. József Laszlovszky et al: *Contextualizing the Mongol Invasion of Hungary in 1241–42. Short and Long-Term Perspectives. The Hungarian Historical Review* 7 (2018) 419–450.

1b. térkép. A pápai tizedjegyzékből, illetve korabeli okleveles adatból ismert plébániák az Alföldön

Az írott források

A magyar történelem 11. századi forrásainak száma közismerten kevés, és ezen az sem segít sokat, ha a későbbi források 11. századra vonatkozó híradásait is figyelembe vesszük. Ez utóbbiaknál ráadásul alkalmanként az adatok megbízhatósága is megkérdőjelezhető. Az sem könnyíti meg a helyzetet, hogy az említett települések nem minden esetben azonosíthatók. A kérdést meg lehet azonban közelíteni más oldalról is. Egyrészt akármilyen kevés is a forrásunk, azok a települések, illetve helyek, amelyek szerepelnek bennük, biztosan elég fontosak voltak ahhoz, hogy megemlítsék őket. Ha a forrás külföldi, akkor ez hatványozottan igaz. Másrészt nem kell hiperkritikusan kerülni egyes 12. századi források felhasználását sem. Anonymus ugyan nem a 10. századi viszonyokat őrizte meg, de annyi történeti érzéke lehetett, hogy művében az ő korában már réginek számító, vagyis legalább 80-100 éves településeket szerepeltetett.²³ Az egyik legjobb példa erre talán Csongrád és Szeged esete. Anonymus az első említi, a másodikat azonban hiába keressük a műben. Néhány évtizeddel később, a tatárjárásról szóló híradások viszont csak Szeged pusztulásáról számolnak be, Csongrád annak ellenére sem bukkan fel sehol, hogy a mongol hadak által legjobban elpusztított terület közepén volt. A néhány évtized eltéréssel keletkezett források ilyenformán a régi központ hanyatlását és az új felemelkedését is jelzik. Anonymus-hoz hasonlóan, bizonyos megszorításokkal, használhatók al-Idriszi térképének helynevei is. Mindez azt is jelenti, hogy valójában nem a Szent István-, hanem inkább a Szent László- vagy Kálmán-kori viszonyokhoz nyerünk adatokat, ezek azonban még mindig jóval közelebb vannak az államalapítás korához, mint a tatárjárás utániak. A két forrásból származó, összesen mintegy 90 Kárpát-medencei helynév azonban önmagában nem elemezhető. Nemcsak azért, mert túl kevés volna – bár Idriszi esetében ez is igaz –, hanem legfőképpen azért, mert Anonymus nem országleírást írt, és ezért az általa említett helynevek a történetmondásnak vannak alárendelve.

A településhálózathoz köthető, kevésbé koncepciózusan válogatott adatokat végső soron az oklevelekből nyerhetünk, amelyeknek sajátos csoportját alkotják a 11. században alapított monostorok alapítólevelei. Természetesen ezeknek is megvannak a maguk nehézségei, az interpolálástól a hamisításig, és az is nyilvánvaló, hogy az oklevelek csak egy meghatározott birtokkörrel szólnak. Mégis érdemes összesítve megnézni, hogy a Magyar Királyság első évszázadában alapított monostorok hol kaptak birtokokat, illetve – hamisítás esetén – hol vélték úgy, hogy érvényt tudnak szerezni igényüknek.²⁴ Az érintett

²³ Ez a 80-100 éves időtáv a múltnak az a része, amelyet a kollektív emlékezet tart fenn, és amelyen az ember saját kortársaival osztozik. Assmann és nyomában az újabb szakirodalom ezt „sodródó hasadéknak” [floating gap] nevezi. Vö. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban.* [Ford. Hidas Zoltán.] Bp., 1999. 51. A fogalomnak a nyugati, különösen az amerikai történetfilozófiai munkákban és a szociálpszichológiában fellelhető egyéb kontextusa a jelen tanulmány szempontjából nem tekinthető relevánsnak.

²⁴ A szintén a 11. századra keltezhető zámi, csolti és orosz-lamosi apátság birtokairól semmilyen forrás sem maradt ránk. Ezek az intézmények az alföldi monostorok döntő többségével együtt a 13. században elenyésztek, létükről egy-egy említésből értesülünk, korukat pedig legtöbbször régészeti kutatás alapján tudjuk csak meghatározni.

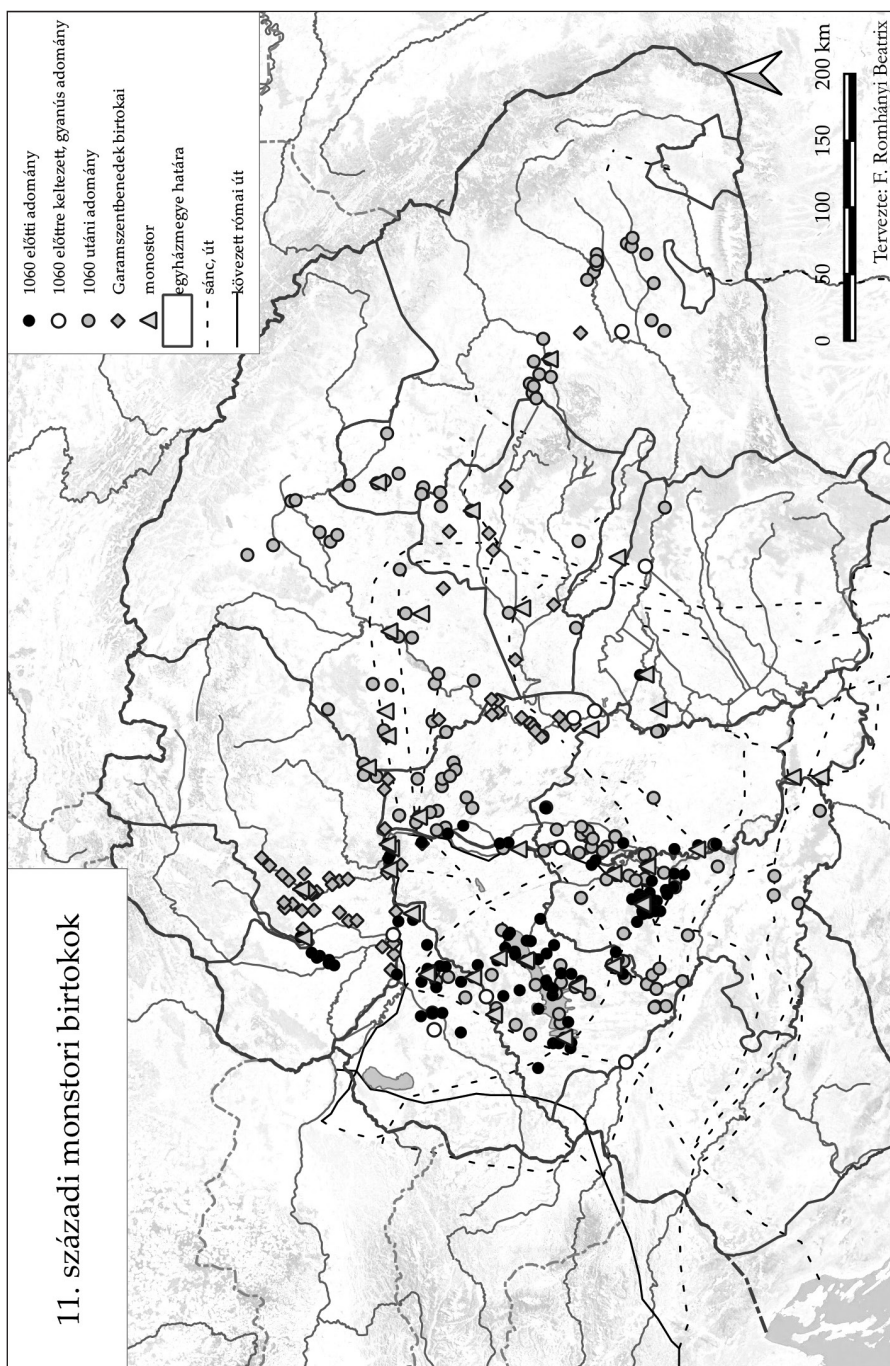
monostorok többsége eleve királyi alapítású volt, nyilvánvalóan királyi birtokokat is kaptak. De tulajdonképpen a két legkorábbi ismert magánalapítású apátságot, Zselicszentjakabot és Szádot is ilyen birtokokkal látták el, a különbség csupán annyi, hogy ezeket először egy világi személy kapta meg, aki azután továbbadta az általa alapított apátságnak. Ez a százdi alapítólevélből világosan ki is derül, amelyben az alapító Aba nembeli Péter ispán kijelentette, hogy az apátsági birtokokat eredetileg Géza hercegtől kapta.²⁵ A térképen a birtokok egy része szépen körül is öleli a sárospataki uradalmat, amely egyébként az Árpád-kor végéig, sőt részben azon túl is királyi kézben maradt. A zselicszentjakabi apátság esetében ilyen direkt bizonyítékunk nincs, de maga az apátság helye és a neki adományozott birtokok ebben az esetben sem Ottó ispán öröklött birtokai voltak, vagyis azt az uralkodótól kellett kapnia – aki egyébként jelen is volt a monostor felszentelésénél. Sőt, Ottó ispán halála után a monostor védelmét a királyra is bízta.²⁶

A monostori birtokok sajátos összképet mutatnak. Egyrészt a régészeti leletektől eltérően nem fedik le a Kárpát-medence 11. században lakott területét. A nyugati határszélén látható széles, szinte vonalzóval húzott sáv vagy az Alföld déli, délkeleti része a 11. századi templomok térképen jelentősen eltérő képet mutat. Nemcsak monostorokat nem alapítottak ezeken a vidékeken, de birtokokat sem kaptak a meglévő intézmények. Emellett nem csak a peremterületeken vannak látványos hiányok. A 11. század végére kiterjedt monostori birtokok látszanak a Balaton környékén és a Bakonyban, Nyitra környékén (főleg Garamszentbenedek birtokai) a Duna mentén Győrtől Bodrogig több szakaszon (különösen sűrűn Paks és Apatin között), valamint a Mecsek környékén. A Dunától keletre lényegében utak menti birtoklás képe bontakozik ki, komolyabb sűrűsödés csak a tiszai réveknél látszik, különösen Fegyvernek és Szer között, de ennek is a garamszentbenedeki apátság itteni birtokai a legfőbb okai. Az Alföldön egyébként is Garamszentbenedek kapta a legtöbb birtokot a 11. század utolsó harmadában, mellette a belső területeken egynél több birtoka volt Bakonybélnek és Száva-szentdemeternek,²⁷ egy-egy pedig jutott még Pannonhalmának, Pécsváradnak, Zalavárnak és a régió északi sávjában birtokló Százdnek is (2a. térkép). Ezek többségéről tudjuk, más részéről gyaníthatjuk, hogy a 11. század második felében kerültek az apátságok birtokába. Az Alföld közepén kizárólag királyi apátságok és társaskáptalanok kaptak birtokokat. Az egyetlen kivétel éppen a százdi apátság szeghalmi birtoka, amely viszont eredetileg szintén királyi/hercegi birtok volt. Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy több, Szent István által alapított apátság (például Bakonybél, Pannonhalma, Pécsvárad) nem az alapításkor, hanem a század vége felé, Szent Lászlótól kapta az alföldi birtokait. Az alföldi monostorhálózat és a monostori birtokok megjelenése összességében is I. Béla két fiához köthető. A már említett, 1067-re keltezhető százdi példán kívül Géza adományából nyert alföldi birtokokat a garamszentbenedeki apátság (egyébként az összes monostor közül a legjelentősebbet), a többi 11. századi

²⁵ *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 546.

²⁶ Kumorovitz L. Bernát: A zselicjakabi alapítólevél 1061-ből: „Pest” legkorábbi említése. *Tanulmányok Budapest múltjából.* XVI. Szerk. Tarjányi Sándor. Bp., 1964. (Budapest Várostörténeti Monográfiái 25) 43.

²⁷ Györffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei.* Szerk. Szabó Imre. Bp., 1953. [II/3–4.] 325–362.

2a. térkép. 11. századi monostori birtokok

monostor pedig, amelynek alföldi birtokáról tudunk, Lászlónak köszönhette azokat. A hagyomány szerint a harmadik testvér, Lampert herceg állt a titeli prépostság alapítása mögött, ami ugyancsak az alföldi, pontosabban a dél-alföldi régió fejlesztését szolgálta. Az utóbbi időben Takács Miklós vetette fel, hogy a szávaszentdemeteri apátság alapítására sem Szent István, hanem valószínűbben Salamon uralkodása alatt kerülhetett sor, ami ugyancsak a Dél-Alföld és a déli határvidék fejlesztésével, a királyság intézményrendszerének déli kiterjesztésével függhetett össze.²⁸

A 12. századi monostorok és ismert birtokaik nagyrészt ugyanebbe a mintázatba illeszkednek. Erre példa a földvári apátság tiszaföldvári birtoklása, vagy a vele nagyjából egykorú szőregi, illetve a valamivel korábbi szeri apátság dunántúli, a csanádi és a pankotai apátság Pest közeli, a szentjobbi apátságnak pedig a Csepel-szigeti birtokai. A 12. századi monostorok és monostori birtokok összességében két helyen mutatnak eltérést a korábbi mintázattól. Az egyik a Borostyán-út mentén a 12-13. század fordulóján feltűnő ciszterci apátságok és birtokaik,²⁹ a másik pedig a Maros menti apátságok sora (2b. térkép, utóbbiak közös jellemzője, hogy alig voltak birtokaik, azok is többnyire a monostoroktól távolabb).³⁰ Mindkét helyen kimutatható az uralkodó meghatározó szerepe és területfejlesztő szándéka. A Borostyán-út mentén a szentgotthárdi, a pornói és a borsmonostori apátsághoz egyaránt volt köze a magyar királynak, 1200 körül pedig még az is felmerült, hogy a heiligenkreuzi apátságot a Fertő-tó északi partjára költöztessék.³¹ A Maros mentén az aradi prépostság alapítása, a bulcsi, a bizerei és az egresi apátság alapítása, valamint a johanniták 12. századi szegedi jelenléte utal a területfejlesztésre. Mindkét terület esetében a kereskedelem támogatása volt a cél, és mindkét régióban olyan intézményeket találunk, amelyeknek a sókereskedelemben való érdekelttségét oklevelekkel tudjuk igazolni. Ez a 11. század utolsó harmadától kiépülő és a 12. században még sűrűsödő kolostorhálózat a 13. század elején már nehézségekkel küzdött,³² de véglegesen nem a tatárjáráskor vagy közvetlenül azután tűnt el, hanem jóval később, a 14. század első évtizedeiben. A 14. század közepén az Alföld belső területein már csak két ferences és egy domonkos kolostort találunk Szegeden és Debrecenben.

Némileg talán meglepő módon, de a monostoroknak a kereskedelemmel való kapcsolatára tekintettel mégis érthetően a 11–12. századi monostori birtokok térképébe szépen belesimul a muszlim, zsidó és örmény népeiségre utaló helynevek és írott adatok térképe is (2c. térkép). Az illeszkedések közül hármat emelnék ki: a pécsváradi apátság Szent Lászlótól kapott két birtoka, Szeremle és Kunbaja, a Tavankút és Vaskút között a 11. század végé-

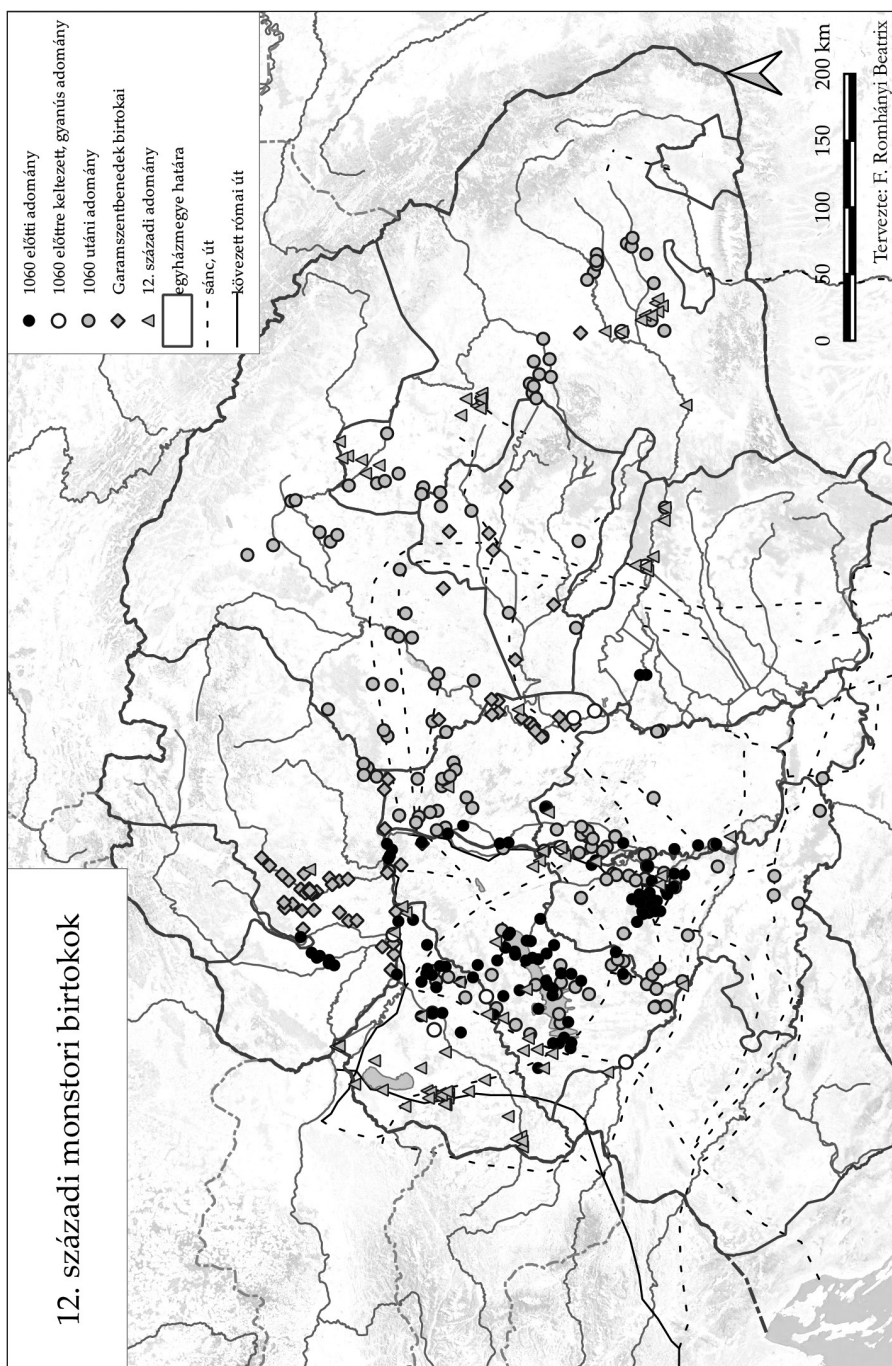
²⁸ Köszönöm Takács Miklósnak, hogy gondolatait megosztotta velem a témáról. A másik 11. századra keltezhető, szerémségi apátság, Garáb szintén a század végén létesült.

²⁹ Erről bővebben lásd F. Romhányi: Kolostorhálózat, területfejlesztés, 119–146.

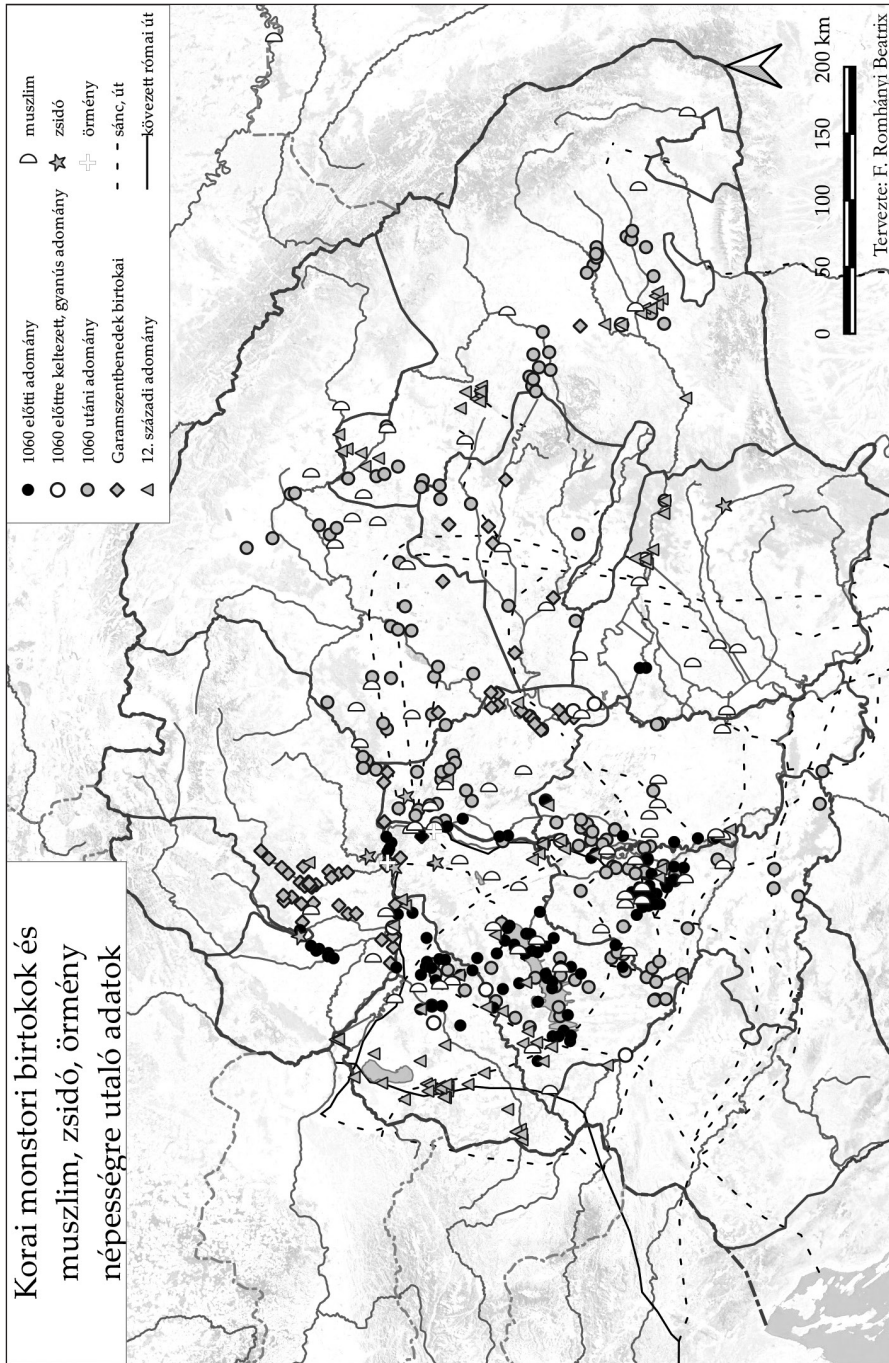
³⁰ F. Romhányi Beatrix: A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. 2016. Válság – Kereskedelem.* Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp., 2016. 265–302.

³¹ F. Romhányi: Kolostorhálózat, területfejlesztés, 127–131.

³² Az ásató Rosta Szabolcs szerint például kétséges, hogy a bugaci Szent Péter-monostor az 1220-as, 1230-as években még monostorként működött-e, mivel ekkor a kerengőbe már nőket és gyermekeket is temettek. Köszönöm kollégám szíves információját.

2b. térkép. 12. századi monostori birtokok

2c. térkép. 11–12. századi monostori birtokok, illetve muszlim, zsidó, örmény népességre utaló helynevek és írott adatok

től adatolt Káliz úton volt;³³ a 13. század elején pénzhamisításon ért ittebei bencések az egyik Balkánra vezető úton, böszörmény települések szomszédságában éltek,³⁴ Tihany és Bába aranyáni [apatini] birtoka mellett pedig Apos másik neve Beszermény volt, ahol 1192-ben és 1206-ban izmaelitákat, illetve szaracénokat említettek.³⁵ Ezek mellett még számos más példa is említhető.

A monostori birtokokkal le nem fedett területek különös képet mutatnak. Néhány nagy, üres tömbről kimutatható, hogy a középkorban még később is sokáig, esetleg egészen a középkor végéig királyi birtok volt. Ezek közé tartozik például a sárospataki, a pápai vagy a segesdi uradalom.

Összefoglalva, a 11. századi monostori birtokok négy nagyobb tömbben helyezkedtek el a Duna vonalától nyugatra, szabadon hagyva a nyugati gyepűt, a Dunától keletre pedig lényegében az északi sóutak egyes szakaszain, illetve az ezekhez tartozó tiszai átkelőhelyek körül csoportosultak. A 12. században két új terület jelent meg: a Borostyán-út sávja és a Maros vidéke, mindkét területen új, jelentős részben még mindig királyi alapítású monostorokkal (Bizere, Bulcs, Egres, Szentgotthárd). A királyi alapítású monostorok nyilvánvalóan királyi birtokokat kaptak, de a 11. században legalább egy esetben írott adattal igazolható, hogy egy magánalapítású apátság (Százd) birtokai is röviddel az alapítás előtt hercegi adományként kerültek az alapítóhoz. A monostori birtokok által kirajzolt mintázathoz jól illeszkednek a muszlim és zsidó népességre utaló, helynévi és egyéb adatok. Utóbbiak szintén királyi birtokokon telepedhettek meg, lévén az uralkodó szolgálatában és különös védelme alatt álló személyek voltak.

A helynevek

A legnehezebb kérdés kétségtelenül a helyneveké. Az általam is felhasznált helynévtípusokról többen is készítettek adattárat. A legerjedelmesebb, legtöbb helynevet tartalmazó, ugyanakkor talán a legvitatottabb is Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szegfű László 1973-ban közzölt gyűjtése.³⁶ Ugyancsak a teljességre törekvő, némileg más eredményekre jutó adattárat közzölt Török Sándor is, nagyrészt Györffy Györgynek *Az Árpád-kori történeti földrajz*-hoz készített adatgyűjtésére támaszkodva.³⁷ Nyelvészeti szempontból a debreceni *Helynévtörténeti tanulmányok* című folyóiratot is kiadó, Hermann István vezette műhelyt és az e körhöz kapcsolódó kutatók közleményeit kell kiemelni.³⁸

³³ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1968–1998. (= ÁMTF) I. 364., 731.

³⁴ *Paradisum plantavit*, 493.; ÁMTF III. 312. 316–317; Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 44 (1973) 1–96., 48 (1974) 22–23.

³⁵ ÁMTF I. 705.

³⁶ Kristó–Makk–Szegfű: Adatok, I–II. (Lásd 35. j.)

³⁷ Török Sándor [Györffy György bevezetésével]: Mi volt a neve a három kabar törzsnék? *Századok* 116 (1982) 986–1059.

³⁸ A folyóirat számos ilyen témájú cikke közül csupán példaként lásd Rácz Anita: Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti tanulmányok* 2 (2006) 9–29.; Uő: A nép(név) fogalmának változása, értelmezése. *Helynévtörténeti tanulmányok* 9 (2013) 7–18.; Kovács Helga: Az Őrs helynevek etimológiájához.

Nem vagyok nyelvész, a helynevek keltezési vagy etimológiai kérdéseivel egyáltalán nem szeretnék foglalkozni, az elemzésbe bevont anyagot kizárólag tipológiai szempontok alapján gyűjtöttem össze. Szinte minden törzs- vagy népnevet rejtő helynév esetében felvethető, hogy az Árpád-korban személynévként is előfordult, így egy-egy helynévi adat önmagában nem igazolhatja meghatározott etnikai csoportok jelenlétét az adott településen. Ez természetesen igaz, az alábbiakban azonban nem elsősorban azt a kérdést kívánom feszegetni, hogy hol vannak jelen ilyen típusú helynevek (bár röviden erre is kitérek), hanem azt, hogy a várakozás ellenére hol nem található meg, így a népnév vagy személynév, illetve az etnikai hovatartozás kérdése ebben az összefüggésben esik.

Az első csoport az úgynevezett törzsnévi helynevek. Ezek keletkezésével, a településhálózatban elfoglalt helyével kapcsolatban többféle elképzelés született, de egyik sem vált általánosan elfogadottá. A magam részéről osztom Zsoldos Attila véleményét, aki szerint nem lehet véletlen, hogy a Bíborbanszületett Konstantin által megőrzött törzsnevekkel azonos településnevek jelentős számban ismertek a helynévanyagban, és ezek többsége valamiképpen az egykori törzsek emlékét tartotta fenn.³⁹ A jelen elemzés szempontjából nincs jelentősége az egyes „törzsek” emlékanyagának, csak az fontos, hogy ezek mind a 10. századi magyarság szervezetéhez köthetők, abból származnak. Ezért a térképen is egységesen jelennek meg.⁴⁰ Ugyanez igaz a második kategóriára, a keletről betelepült, török és iráni eredetű népek nevéből keletkezett helynevekre is. Magyar törzsnévi helynévből közel 300, keleti népnévből mintegy 240 van. Utóbbiban benne vannak a besenyőkkel kapcsolatba hozható *örs helynevek is.⁴¹ Ezenfelül vannak még azon települések (közel negyven), ahol besenyő lakosságot említenek a források, de ezeket – akár csak a többi hasonló esetben – külön kategóriaként kezeltem.⁴²

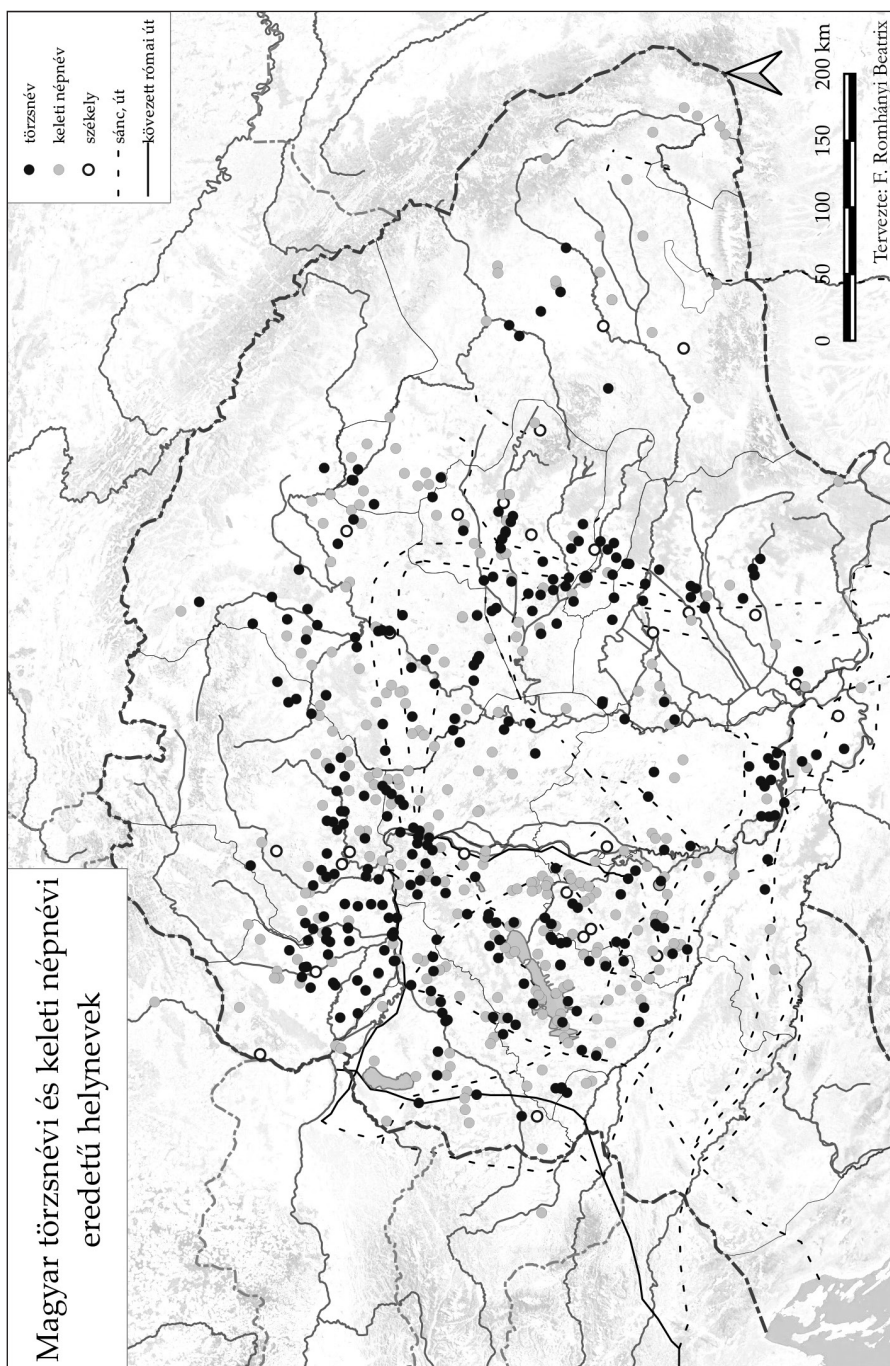
Helynévtörténeti tanulmányok 10 (2014) 19–32.; Hoffmann István – Tóth Valéria: Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez. *Helynévtörténeti tanulmányok* 11 (2015) 7–16.; Rác Anita: A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. Uo. 17–34.

³⁹ Zsoldos Attila: A megyeservezés kezdetei a Magyar Királyságban. (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése). In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk. Hermann István – Karlinszky Balázs. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22) Veszprém, 2010. 299–300.

⁴⁰ A törzsnevek között csak a *megyer alakot vettem fel, a *magyar névformát nem. Utóbbiak többsége eleve előtagként tűnik fel (Magyarfalu, Magyarlak, Magyartelek), általában a Kárpát-medence periferiáin. A törzsneveknél általános egyszerű névadásra egyetlen példát ismerek, az Eger melletti Almagyart, de az összképet ez sem befolyásolja. Csupán mellékszálként jelzem, hogy az eddig összegyűjtött adatok alapján Erdélyben a nyolc törzsnévből csak négy található meg helynévként (jenő, keszi, kér, megyer), amelyek közül a jenő székely ág névként is ismert. Az is feltűnő, hogy ezek a helynevek – összesen mindössze hét – kivétel nélkül a Gyulafehérvár–Marosvásárhely-vonaltól északra találhatók, és egy kivétellel (Aranyosbánya határában Megyerk) a Meszesi-kaputól a székely Sóvidékre vezető úthoz igazodnak. Az erdélyi Székely-előtagú, már a 19. század előtt adatolt helynevek többsége (például Székelyháza, Székelyudvarhely, Székelyvásárhely) a Sóvidéken, éppen Marosvásárhely és Székelyudvarhely környékén található.

⁴¹ Hagyományosan a *tomaj, *örkény és *örs helyneveket besenyő személynévből eredeztetik, az utóbbinak azonban nagyságrenddel több előfordulását ismerjük, sőt, egyetlen más korai személynévből származtatott helynévnek sincs annyi előfordulása, mint az *örsnek. Ezért ezeket a népnevek között vettem számba.

⁴² A besenyők, de más keleti, sztyepei népelemek is a 10–12. században több hullámban, részben különböző irányokból telepedtek be a Kárpát-medencébe, aminek valószínűleg a helynevekben is nyoma maradt. A Balkánról, bolgár területről betelepülő besenyőkről megemlékezik Szent István Hartvik püspök által írt legendája is (*Scriptores Rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. Emericus Szentpétery et al. Bp., 1999. [Reprint] II. 401–440. c. 18.)

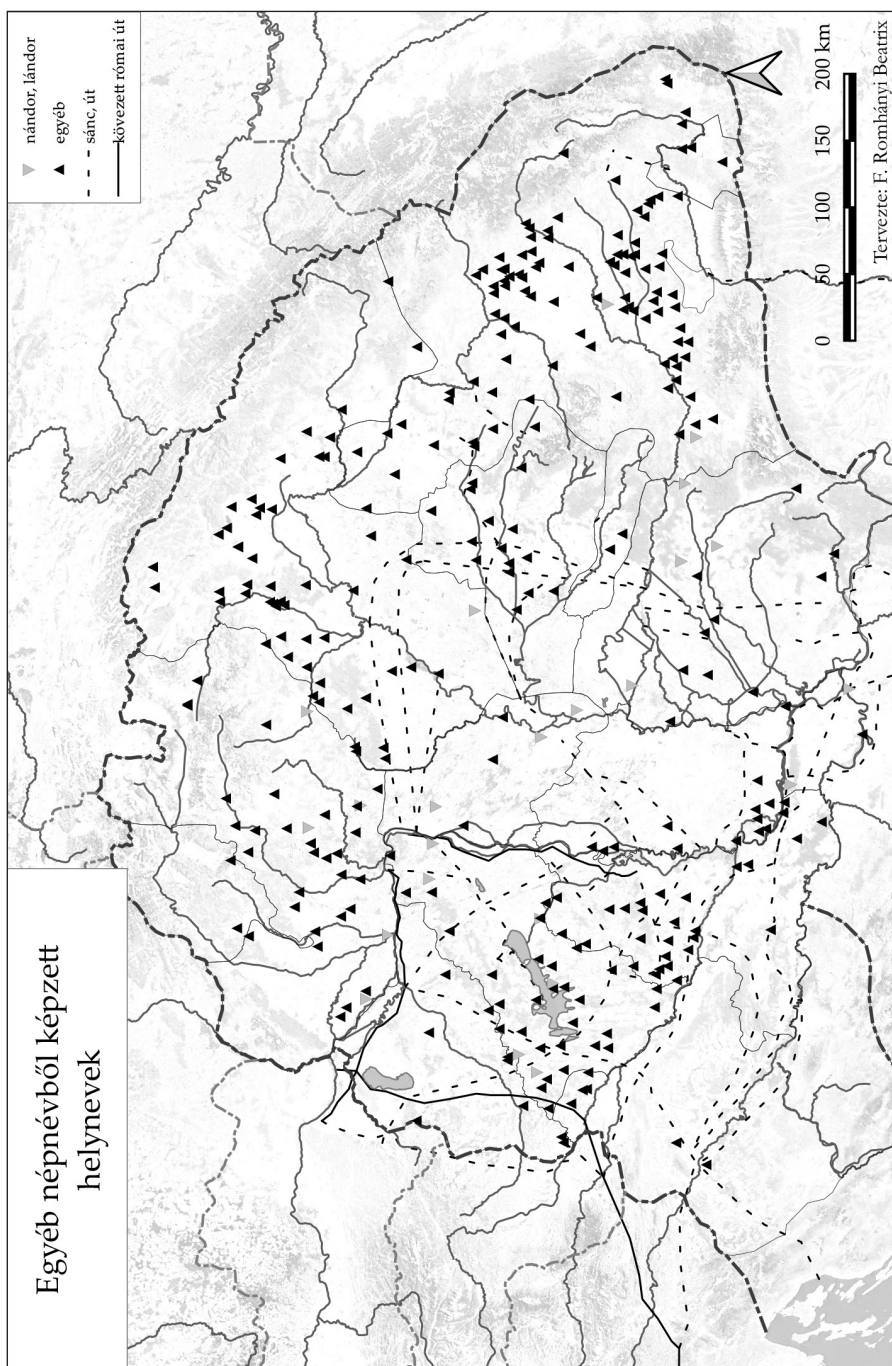
3. térkép. Magyar törzsnévi, keleti népnévi eredetű, valamint *székely helynevek

A harmadik helynévtípus az egyéb népnevekből képzett településneveké. E típus egyik csoportjába tartoznak a *székely és *szász helynevek, amelyek Erdélyben előtagként, azon kívül viszont önálló helynévként is megtalálhatók (például Nagyszékely, Beregszász). Mivel Erdélyen kívül mindkét helynévcsoportból kevés van, esetükben azokat a helyneveket is számba vettem, ahol előtagként tűnnek fel (például Székelyhíd). Az Erdélyen kívüli *székely helynevek mellett, külön soron szerepel öt olyan település is, ahol az írott források széke-lyeket említenek. A másik csoportba a *német(i), *olasz(i), *orosz(i), *cseh(i) stb. típusú helynevek tartoznak (4. térkép). Az első helynévcsoport két alcsoportjának elterjedése nagyon eltérő: míg a *székelyek a Kárpát-medence középső területein, illetve a nyugati és déli határvidéken található meg, addig a kisebb számú *szász nevű település zöme az északi hegyvidéken van. A másik helynévcsoport tagjai mindenhol keveredve és a Kárpát-medence területén szétszórva tűnnek fel. Összesített térképünkön nemcsak az Alföld üressége lehet feltűnő, hanem a Dunántúl északnyugati része, nagyjából a győri egyházmegye területe is.

Külön kategóriába kerültek a *nándor helynév és változatai, illetve a muszlim népes-ségre utaló helynevek, mivel térbeli megoszlásuk erősen elütött az összes többitől. A bol-gárok nándor, lándor megnevezéséből származó helynév 24 van a Kárpát-medencében. A szám akkor sem kúszik 30 fölé, ha ehhez hozzászámítjuk a bolgártörökből vagy a bolgár-szlávból eredeztetett helyneveket (Haram, Krassó, Csongrád) és a bolgár jellegű lelőhelye-ket is (Gyulafehérvár, Csombord, Marosgombás).⁴³ A muszlim népes-ségre utaló helynevek kiegészültek néhány muszlimok jelenlétére utaló írott adattal (például *villa Ismaelitarum*, Káliz-út), valamint – az elterjedési mintázat alapján – ebbe a kategóriába került a *hetény helynév is. Részben a bevándorlás iránya, részben a hasonló foglalkozás (kereskedelem) miatt ebbe a kategóriába soroltam be a mindössze két *örmény és a hat *zsidó helynevet is.

Mielőtt az elterjedési térképeken megjelenő mintázatokról szólnék, érdemes röviden kitérni az egyes helynévcsoportok arányára az adatbázison belül. Az összesen 1175 fel-használt adatból 55 nem tényleges helynév, hanem valamely népcsoport jelenlétére uta-ló írott adat. További 90, erdélyi helynévben előtagként jelenik meg a székely és a szász etnikumjelölő, ezért a statisztikai értékelésben ezeket sem vettem figyelembe. A fennma-radó 1030 adat kb. 30%-a törzsnévi helynév, 23%-a sztyepei eredetű (török vagy iráni) népek neve, a különféle nyugati és déli szláv etnikumra utaló helynév 17%. Jelentősebb, de 10% alatti arányt képviselnek még az *orosz, a *német/*szász és a muszlim/zsidó

⁴³ A *nándor helynevek térbeli elrendeződése – egyébként teljesen érthető módon – a Balkán felé mutat, de van néhány olyan sajátossága, ami minden más helynévtípustól eltér: 1. adathoz az Alföld közepéről, Csongrád környékén több is volt belőle; 2. az Alföldön kívül megtalálható Dél-Erdélyben Marosújvár és Déva közelében, a Dunántúlon Buda és Balatonboglár mellett, a Duna vonalától északra pedig Nógrádban és Komárom határában. A felsorolt helyek mindegyike a (só)kereskedelem szempontjából fontos útvona-lon feküdt, többségük vízi átkelőhelyekhez köthető; 3. a településnévként csak nagyon szűk körben ada-tolható *sajt helynevek többsége (az összesen ötből négy) *nándor helynevek közelében tűnik fel. Ebből a *sajt etimológiájára semmilyen következtetés nem vonható le, a bolgárok Kárpát-medencei jelenlétének indítékára és jellegére vonatkozó viszont talán igen.

4. térkép. Különféle népnevekkel képzett helynevek (a törzsnevek és a keleti sztyepei népnevek nélkül)

népességre utaló helynevek (egyenként 6,5–7%). A többi, vagyis az *olasz, a *székely,⁴⁴ a *nándor és más kisebb számban előforduló helynevek aránya egyenként 5% alatt van. Ebbe a kategóriába soroltam a várkony helyneveket is, mivel elterjedésük nem a törzsnevekkel vagy a keleti népségekkel, hanem leginkább az *oroszlal helynevekkel mutatott összefüggést, de azzal nem vonható össze.⁴⁵

A számok önmagukban is azt mutatják, hogy a tárgyalt helynévtípusok közül kettő, a törzsnevek és a keleti népségek a teljes adatállomány bő felét adják. Immár térképre vetítve az adatokat az is látszik, hogy a kétféle helynévtípus egymást kiegészítő mintázatot ad (3. térkép). Ebben a mintázatban az alföldi térségben három nagyobb terület rajzolódik ki, ahol viszont ezek a helynevek hiányoznak. Az egyik a Duna–Tisza közén, lényegében a Kiskunság, a másik, ezzel érintkező terület a Tisza bal partján Békés és Csongrád vármegye egy részét foglalja magában, a harmadik pedig Debrecen környékén a Hajdúság és a Nyírség egy részét öleli fel. Ezekon a területeken nemcsak a már említett helynevek hiányoznak, hanem az összes többi is, kivéve néhány *nándor helynevet és muszlim települést, valamint egy Szabolcs vármegyei Csehi nevű falut, amelyet Németh Péter Hajdúhadház határába lokalizált.⁴⁶

Minden jel arra mutat, hogy ez a mintázat nem véletlenszerűen állt össze. Az, hogy a kétféle, korainak tartható helynévtípus, vagyis a törzsnevekből és a keleti népségekéből képzett helynevek keveredve és egymást kiegészítve jelennek meg, arra utal, hogy az alapstruktúra tudatos telepítés révén akkor jött létre, amikor annak már minden vagy majdnem minden alkotóeleme rendelkezésre állt.⁴⁷ Ez az időszak nemigen tehető az államalapítás kora, vagy legfeljebb a 10. század utolsó harmada elé. Sőt, a délvidéki, dél-bácskai, szerémségi és temesközi területek intézményrendszerének és településhálózatának alakulását nézve az sem zárható ki, hogy a katonai szolgálatot adó népségek széttelepítésének a 10–11. század fordulóján kialakuló rendszere a 11. század második feléig, végéig még tovább élt. Ezt a feltételezést látszik erősíteni az is, hogy a *székely helynevek több helyütt a másik két csoport mintázatába belesimulva jelennek meg (3. térkép).

Belső migrációval egyébként ezen túlmenően is kell számolni. Erre vonatkozóan a székelység esetében írott adataink is vannak, de más népcsoportoknál sem zárható ki, különösen a 10–11. századi lakott országterület peremvidékein megjelenő helynevek tekintetével. Ezért is furcsa, hogy az ország belsejében viszont több olyan terület is van – a már említett alföldi régiók mellett a Dunántúl egyes részein is –, ahol ezek a helynevek hiányoznak.

⁴⁴ A *székely helynevek kicsit másként viselkednek, mint a többi helynév. Egyszerű helynévként (Székely, Nagyszékely stb.) csupán 1,8%-ot tesznek ki. A 19. századi névrendezéseket megelőzően is adatolt jelzős összetételeket (Székelyvásár, Székelyhíd stb.) figyelembe véve az arányuk 2,6%, a székely népességre utaló írott adatokkal együtt pedig kb. 5,5%.

⁴⁵ Várkony helynévből összesen hatot ismerünk, közülük azonban az egyik az Alföld kellős közepén, Szolnoktól délre található, ahol az írott források alapján egy királyi udvarház állt, amely a 11. század közepén I. András és Béla herceg nevezetes találkozásának helye volt.

⁴⁶ Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997. 53.

⁴⁷ Az államalapítás kori tudatos telepítés lehetőségét, az itt vázoltól eltérő kontextusban, Györffy György is felvetette már. Vö. Györffy György: *István király és műve*. Bp., 1977. 104.

Az Alföldnél maradvá felmerülhet, hogy az említett területen a források pusztulása miatt más helynevek sincsenek. Ez azonban nem így van, még ha az adatok nem is túl nagy számúak. Ismertek a szekszárdi apátság sárréti, a tihanyi, a szávaszentdemeteri vagy a garamszentbenedeki apátság Duna–Tisza közi, valamint a százi és a garamszentbenedeki apátság tiszántúli birtokai, továbbá vannak fejedelmek nevével összefüggésbe hozott helynevek is: a terület Duna-parti szélén van Tass, Taksony, Solt és Fajsz. A Duna–Tisza közén Kecskeméttől északra Úri (1252),⁴⁸ a mai Madaras határában Úrhatára (1077–1095)⁴⁹ helynév található. Utóbbi abban a – formailag hamis – oklevélben említik, amely szerint Szent László több más birtok mellett a Káliz-út közelében a mai Kunbaját a pécsváradai apátságnak adta. Ugyancsak ő adta Pannonhalmának a bodrogi vásár vámját és a rév jövedelmét.⁵⁰

Összevetve a helynévi adatokat az elsőként tárgyalt régészeti adatokkal, a különbség egészen szembeötlő: a régészeti lelőhelyek, és különösképpen a korai templomok és pénzvel keletkezett templom körüli temetők által lefedett alföldi területek jelentékeny részén a törzsnevekből és különféle, keleti és más népségekből képzett helynevek következetesen hiányoznak, miközben más helynevek, ha nem is nagy számban, de előfordulnak. Az érvekhez más adatokat is sorolhatunk. A területen található, már a 11. században említett királyi udvarházak (Homokmégy–Halom [1061], Tiszavárkony [1060 k.]), a Pentele–Szolnok–Csongrád–Báta négyszögnek a Kárpát-medence közlekedési rendszerében betöltött kiemelt szerepe,⁵¹ maga a kalocsai érseki központ, a tárgyalt terület déli szélén húzódó, a 11. század végétől adatolt Káliz-út⁵² és az ezt magában foglaló Bodrog vármegye⁵³ fontossága, az uralkodótól személyi függésben lévő muszlim népességre utaló helynevek és más – írott és régészeti – adatok feltűnése az Alföld több pontján (*böszörmény, *ibrány, *hetény helynevek, *forum ville Saracenorum Curlach*⁵⁴ Óbecse közelében, *villa Hysmaelitarum de Opus* a mai Apatin közelében,⁵⁵ Mikelaka és Pest muszlim népessége,⁵⁶ muszlim népességre utaló régészeti leletek Hajdúböszörményben és Orosházán⁵⁷) arra utal, hogy a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl egyes régiói, egészen pontosan a Csörsz-árok,

⁴⁸ ÁMTF IV. 562. *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) VII. 339.

⁴⁹ ÁMTF I. 731. A területen van még két *harka (Harkakötöny és Újhartyán, Horka-dűlő), egy *kenéz (Kunszentmiklós, Kenézipusztá) és egy *tárkány (Kecskemét, Tárkány) helynév is.

⁵⁰ ÁMTF I. 712.

⁵¹ F. Romhányi: Changes of the Spatial Organisation, 24.

⁵² Győrffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. *Századok* 92 (1958) 64.

⁵³ ÁMTF I. 711–713.

⁵⁴ Jenő Major: Anfänge der Stadt- und Stadtnetzentwicklung in Ungarn. Teil II. *Periodica Polytechnica Architecture* 32 (1988) 3–4. sz. 53.

⁵⁵ ÁMTF I. 705.

⁵⁶ ÁMTF I. 187. [Tömörkény néven], IV. 500.

⁵⁷ Szabó László: Megjegyzések a Böszörmények kérdéséhez. A Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. 2002–2003. Szerk. Sz. Máthé Márta – Magyar Márta. Debrecen, 2003. 73–108.; Rózsa Zoltán et al: Árpád-kori muszlim telep és temetője Orosházán. *Magyar Régészet* (2014) ősz (http://files.archaeolingua.hu/20140/Upload/rozs_H140.pdf). A letöltés ideje: 2021. július 15.). Szabó László a hajdúböszörményi leletek egyértelmű kapcsolatát a muszlim népességgel nem tartja meggyőzőnek, a temetőt használó népesség különleges státuszát és sajátos anyagi kultúráját azonban ő is kiemeli.

a Kis Római-sánc és a Duna által határolt terület kiemelt jelentőséggel bírt a magyar királyok számára a 11–12. században. Az e területre vonatkozó források, különösen a korai források kis száma véleményem szerint csak kisebb részben a forráspusztulás következménye, nagyjából ugyanaz az oka, mint annak, hogy a Pilis belső területeit kevésbé ismerjük: királyi birtok lévén nem volt ok arra, hogy oklevél készüljön róluk.

Királyi birtokok persze máshol is voltak, és nem mindenhol pontosan ugyanez a modell érvényesült. A Dunántúl más hagyományú területén a 11. században azonban ugyancsak igen sajátos mintázatba rendeződnek az egyes adattípusok. Az egyházi birtokok éles határral záródnak nyugat felé a Győr–Vasvár vonalnál. A gyepű területén korai templomok és templom körüli temetők, valamint törzsnévből és keleti népnévből képzett helynevek is vannak, de monostori birtokok a 12. század második feléig nincsenek.⁵⁸ Ugyanakkor mind az Alföldön, mind a gyepűnek a győri egyházmegyébe eső részén rendkívül ritkák a különféle más népvnevekből képzett helynevek (4. térkép). Az Alföldön és a győri egyházmegye területén egyaránt jóval nagyobb területet hagynak üresen, mint a törzsnévi és keleti népvnevekből képzett helynevek. Vagyis a különbség az Alföld és a nyugati gyepű között voltaképpen csak annyi, hogy a Nyugat-Dunántúlon a törzsnévből és keleti népnévből eredő helynevek nagyobb arányban vannak jelen. Tekintve, hogy ezeknek a településeknek a zömét a katonáskodó népelemekkel lehet kapcsolatba hozni, megjelzésük a határvidéken teljesen érthető.

Konklúzió helyett

Összefoglalás és jól szerkesztett végkövetkeztetés helyett – a vitaindító szándék nyomatékosítása végett is – az alábbiakban néhány hipotézist fogalmazok meg. A fentiekben nem tértem ki részletesen mindegyik kérdésre, de mindegyikre utaltam és mindegyiknek a vonatkozó adatai megtalálhatók az adatbázisban.

A Kárpát-medencében a 10. században megszerveződő magyar fejedelemség elitje a sztyeppei hagyományokat követve nem területen, hanem jövedelemforrásokon és népeken osztozott meg. Ezt a szemléletet a keresztény államalapítást követően fokozatosan váltotta fel a területi alapú hatalomgyakorlás, és e folyamat során váltak a nemzetségek is jövedelem-birtokosokból tényleges földbirtokosokká. A Györffy által fejedelmi szálláshelyként értelmezett települések inkább a fejedelem által ellenőrzés és a jövedelem beszedése céljából odatelepített népekre utalhatnak. Ezzel megmagyarázhatóvá válik több stratégiai szempontból kiemelt helyen az efféle helynevek halmozódása. Ezek a településhalmazok egyben központi helyek is voltak, többségükben a későbbiekben városok jöttek létre. Egyéb vonatkozásban azonban a 10. századi településhálózatra a fennmaradt adatok alapján nem tudunk következtetni, mivel azok többsége az 1000 körüli államszervezéshez, illetve a királyság intézményrendszerének 11. századi kiterjesztéséhez köthető.

⁵⁸ F. Romhányi Beatrix: A bakonybéli apátság birtokai és gazdasági szerepe a tatárjárás előtt. In: *Vallis Sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből*. Szerk. Dénesi Tamás. Bakonybél – Pannonhalma, 2020. 53.

A törzsnevekből és a csatlakozott keleti népek neveiből képzett helynevek egységes mintázatot mutatnak, ami arra utal, hogy központi akarat és egységes elvek szerint telepítették szét őket a Kárpát-medencében. Erre valószínűleg az államalapítás táján, azzal összefüggésben került sor, hasonlóan a köttlachi kultúra népességének Révész László által megfigyelt széttelepítéséhez.⁵⁹

A Szent István-kori államszervezés a korábbi térszervezés alapjain gyökeresen új működtetési modell kiépítését kezdte meg, amelynek egyik meghatározó eleme volt a földbirtok-alapú hatalomgyakorlás. Az egykori Pannonia területén ennek egyes elemei már korábban is jelen lehettek, de az egész Kárpát-medencére kiterjedően ez a hatalmi struktúra csak a 11. században, esetleg a 12. század elejére teljesedett ki. Ilyen értelemben az 1000 körüli események annyiban tekinthetők választóvonalnak, hogy ekkor kezdődött az új modell bevezetése. Mind az egyházmegyék, mind a vármegyék rendszerének kiépítése hosszabb folyamat volt, ami minden jel szerint István király halála után több évtizedig tartott még. Az egyházmegyék esetében a korábbi előzmények kérdése nem szokott felmerülni, de a vármegyék kialakításánál sem szükségszerű a korábbi, területi alapú nemzetségi birtoklás feltételezése. A Kárpát-medence egyes vidékein, leginkább az egykori frank és morva uralmi területeken a földbirtokalapú szervezési elv nem lehetett ismeretlen, de az alföldi és az erdélyi részeken a sztyeppei eredetű hatalmi struktúra érvényesült.

A területi egységek kialakításánál, akár a világi, akár az egyházi szervezetről volt szó, a politikai szempontok mellett más tényezőket is figyelembe vettek, köztük a természeti adottságokat, a lélekszámot és a gazdasági működtetés biztonságát is. Az „óriásvármegyék” értékelésénél az eddig felvetett szempontok mellett érdemes volna figyelembe venni az adott vármegye ténylegesen lakott területét. A korai Csanád vármegye (lényegében a csanádi egyházmegye), például, a jelek szerint kifejezetten ritkán lakott volt a 11. században, sőt, a délnyugati részén az egész középkorban alig mutatható ki népesség. Néhány átkelőhely környékét leszámítva a Dráva mente is meglehetősen üresnek látszik,⁶⁰ ami nyilván befolyásolta a korai Kolon vármegye kialakítását, hiszen a várszervezet fenntartásának anyagi alapját jelentős részben az adott terület népességének kellett biztosítani. Emellett mindkét említett területen fontos, a Balkánon át Bizáncba vezető kereskedelmi utak vezettek át, amelyeknek az egységes működtetése ugyancsak fontos lehetett

⁵⁹ Révész László: A régészeti hagyatékok és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények). *Helynévtörténeti tanulmányok* 11 (2015) 45–54.; Uő: *A 10–11. századi temetőik regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. [Doktori disszertáció, MTA.] Révész László a 11. században a Kárpát-medence nagy részén szinte egyszerre feltűnő, a 9. századi késő avar népességgel rokon anyagi kultúrával rendelkező népesség megjelenését ugyancsak szervezett széttelepítés eredményének tartja. Ennek és a fentieknek fényében megfontolandó volna kifejezetten a Dunántúl 8–11. századi régészeti hagyatékának újragondolása.

⁶⁰ Azt, hogy a Dráva menti sáv településhálózata csak lassan alakult ki, jelzi az is, hogy a zágrábi püspökség 1221-ben még kísérletet tett négy, a veszprémi egyházmegyéhez tartozó kápolna tizedszedési jogának megszerzésére a Dráva bal partján. Az 1091-ben alapított püspökség bekcsényi főesperessége valóban a folyó északi oldalára esett, a szóban forgó négy kápolna pedig e part menti sáv folytatása volt. (ÁÚO XI. 243.) A kápolnák azonosításáról lásd M. Aradi Csilla: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszerzetének rekonstrukciója. Somogy megye középkori templomainak adattára*. Kaposvár, 2016. 177. (A Szent Kereszt-kápolna Kaposkeresztúrral való azonosításával nem értek egyet.)

az uralkodó szempontjából. E korai, nagy méretű vármegyék felosztása részben a lélekszám növekedésével, részben a vármegyei funkciók gyarapodásával, illetve azok változásával függhetett össze.⁶¹

A királyi birtok az országban területileg nem egyenletesen oszlott meg. Egy jelentős hányaduk az ország középső, alföldi területén, tömbben helyezkedett el a Csörsz-árok, a Kis Római-sánc és a Duna által határolt területen, a Dunántúlon kiegészítve Fejér és Pilis vármegyével. Erre utal, hogy miközben a régészeti adatok alapján az Alföldnek viszonylag jelentős népessége volt, a vizsgált helynevek közül csak egy szűk kör adatolható ebből a térségből. Ezek a fejedelmi személynevek, rangnevek, *udvar(i) helynevek és a muszlim népességre utaló helynevek. Ezen a területen az előkelők számára történő birtokadományozás a 11. század végén kezdődhetett (például Becsegergely nem, Dorozsma nem), a 13. században azonban a folyamat megrekedt, sőt, a tatárjárást követően a tendencia a jelek szerint akár meg is fordulhatott. Erre utal a kunok és a Becsei család pereskedése a mai Bugacon feltárt Szent Péter-monostor miatt. A kunokat nyilvánvalóan királyi területekre telepítették a tatárjárás előtt is. A konfliktusok egyik forrását jelentő szántóföldi gazdálkodás a területen környezeti okok miatt már a 13. század első felében kezdett háttérbe szorulni. A régészeti és természettudományos kutatások erre utaló adatai mellett talán történeti adatunk is vonatkozatható erre a folyamatra, nem tartom ugyanis kizártnak, hogy részben ez ösztönözte a keleti magyarok megkeresésére indított missziókat is. Az első, Ottó barát által vezetett szerzetesek még az 1230-as évek elején indultak útnak, abban az időszakban, amikor az alföldi települések egy része már hanyatlásnak indult, és a terület újfajta hasznosításának igénye megjelenhetett. A mongol terjeszkedés a magyarok betelepítését megghiúsította, és helyettük kunok érkeztek az ismert körülmények között. A tatárjárás ebben a folyamatban végül újfajta tabula rasát jelentett, ami a kunok második betelepítését megkönnyítette.

Az egyházi birtokok a 11–12. században még nem határolódtak el szigorúan, ezeket az egyházi intézmények csak a IV. lateráni zsinat után kapták tulajdonba. A korábbi időszakban az egyházi intézmények kezelésében lévő birtokok valójában az alapító, illetve a kegyúr birtokai, amelyeket a dolog természetéből fakadóan vissza is vehetett, még ha erre nem is került nagyon gyakran sor. Példa azonban van rá, éppen Kálmán király uralkodása idejéből (lásd például a szentjobbi apátság sóprivilegiumának visszavételét⁶²). A Dunántúlon több helyen már a 11. században koncentráltan megjelenő monostori birtoktömbök, amelyek nagyrészt királyi apátságok birtokaiból tevődtek össze, ennek megfelelően nem a királyi birtokok eladományozásaként értelmezhetők, hanem inkább tudatos terület-

⁶¹ Ez a szempont, tudniillik a Kárpát-medence lakott területének 10–11. századi kiterjedése más összefüggésben már korábban is felmerült. Kiss Gábor, és nyomában Révész László mutatott rá arra, hogy a székelek korábban feltételezett őrségi településterületén ehhez a korszakhoz köthető régészeti lelőhelyek nincsenek. Ehhez annyit lehet hozzátenni, hogy ugyanez a helyzet a stájer oldalon is, sőt a határ mindkét oldalán nagyjából egyszerre, a 12. században tűnik fel jelentősebb számú népesség. Vö. Kiss Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Szombathely, 2000. (Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 2); Révész: *A régészeti hagyatéék*, 50–51.; F. Romhányi: *Kolostorhálózat, területfejlesztés*, 128–131., 140–144.

⁶² F. Romhányi: *A beregi egyezmény*, 273–274.

fejlesztésre utalnak. Hasonlóan értelmezhetők a Dunától keletre jóval lazábban, útvonalakra szerveződve megjelenő monostori birtokok is. Ezzel összefüggésben újra kellene gondolni a királyi alapítású monostorokról kialakult hagyományos képet. Az utóbbi évtizedek kutatásai arra mutattak rá, hogy nemcsak a jól ismert monostorok tekinthetők királyi alapításoknak, még ha több esetben nem is tudjuk megnevezni az alapító személyét (lásd például Bizere, Boldva, Pásztó).⁶³ Egy kevésbé közismert példát említve, ha a bátai apátság nem érte volna meg a 14. század közepét, és nem kezdett volna küzdeni azért, hogy visszakerüljön a királyi kegyuraság alá, akkor Bátát ma jó eséllyel a Koroncói család monostoraként tartanánk számon, 1267-ben ugyanis Koroncói Péter volt a kegyura, az egyetlen korábbi említésekor, 1211-ben viszont nincs szó a kegyuraságáról.⁶⁴ Ennek fényében és tekintettel a környezetére felvetném, például, a szeri monostor királyi alapításának lehetőségét, különös tekintettel a díszítésének szobrászati minőségére és a piszkei vörös mészkő használatára.⁶⁵

Végezetül illenék válaszolni arra a kérdésre, hogy mindezek a felvetések milyen hasszonnal járhatnak. Egyrészt talán jobban érthetővé válik a 10–11. századi politikai, társadalmi és gazdasági átmenet, és a keresztény államalapítás modellváltás jellege sem korlátozódik csupán az egyházszerkezésre és a koronázás tényére. Másrészt jobban megértjük magának az Alföldnek a működését, az abban bekövetkező változásokat. Közben nyilvánvaló tényként kezeljük, hogy a Kárpát-medencének az Alföld a nagyállattartásra legalkalmasabb része, hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy ez az életforma nehezen egyeztethető össze a legelőterület felszabdalásával, még kevésbé a szántóföldi műveléssel való keveredéssel. Az sem hagyható továbbá figyelmen kívül, hogy az Árpádok mint a 10. századi magyar fejedelemség vezető nemzetsége a vagyonát ugyanúgy szarvasmarhában és lóban tartotta számon, mint az összes sztyepei fejedelem. Az alföldi területek ebből a szempontból különösen fontosak számukra, és nehezen képzelhető el, hogy ebben egyik napról a másikra változás állt volna be. Ha elfogadható az a feltételezés, hogy a Kárpát-medencének ez a központi része alapvetően fejedelmi, majd királyi birtok volt, ahol más birtokosok elsősorban nem területet, hanem jövedelemrészesedést kaphattak, akkor talán az ország egészének kora Árpád-kori működését és működtetését is jobban lehet modellezni.

⁶³ Adrian Andrei Rusu – Ileana Burnichioiu: *Mozaicurile medievale de la Bizere*. Arad, 2005.; ÁMTF I., 760.; Valter Ilona: *A középkori Pásztó*. Bp., 2018. 28–31.

⁶⁴ *Paradisum plantavit*, 481–482.

⁶⁵ Trogmayer Ottó: *...de diruto quondam monasterio...* (Szer és Szermonostor). In: *Árpád előtt és után*. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged, 1996. 117–131.

1. táblázat. Népnevekből képzett helynevek, népcsoportokra utaló írott adatok

Helynévtípusok		Darab	Összesen	1. %	2. %
Magyar törzsi helynév	gyarmat	23	297	2,2	28,8
	jenő	28		2,7	
	kér	58		5,6	
	keszi	55		5,3	
	kürt	25		2,4	
	megyer	45		4,4	
	nyék	33		3,2	
	tarján	30		2,9	
Keleti népnév	bercel	3	240	0,3	21,3
	berencs	8		0,8	
	berény	30		2,9	
	besenyő	83		8,1	
	tolmács	10		0,9	
	örs	21		2,0	
	kabar	5		0,5	
	kazár	20		1,9	
	ladány	10		1,0	
	oszlár	8		0,8	
	szabar	5		0,5	
	úz	13		1,3	
	varsány	24		2,3	
Székely	Erdélyen kívül	15	25	1,5	2,4
	Erdélyben	10		1,0	
Szász	Erdélyen kívül	13	67	1,3	6,5
Német	német	52		5,0	
	bajor	2		0,2	
Északi	kölpény	7	88	0,7	7,7
	orosz	71		6,9	
	varég	3		0,3	
	várkony	7		0,7	

AZ ALFÖLD ÁRPÁD-KORI NÉPESEDÉSI ÉS BIRTOKVISZONYAI A TATÁRJÁRÁS ELŐTT

Helynévtípusok		Darab	Összesen	1. %	2. %
Nyugati szláv	cseh	38	64	3,7	5,6
	lengyel	11		1,1	
	marót	14		1,4	
	morva	1		0,1	
Déli szláv, itáliai	horvát	13	158	1,3	13,8
	karantán	1		0,1	
	olasz	34		3,3	
	tót	96		9,3	
	Velence	13		1,3	
	Bologna	1		0,1	
Nándor	helynév	24	30	2,3	2,3
Muszlim, zsidó stb.	böszörmény	13	67	1,3	6,5
	hetény	14		1,4	
	káliz	14		1,4	
	koroncó	5		0,5	
	örmény	2		0,2	
	szerecsen	9		0,9	
	zsidó	6		0,6	
	ibrány	4		0,4	
Összesen		1030		100,0	100,0

